

Fakultə:.....Uçot-iqtisad

Kafedra:.....Mühasibat uçotu

İxtisas:.....ii.05.04.02Mühasibat uçotu və audit

Qrup:.....404

Kafedra müdürü:.....prof. Səbzəliyev Sifahiz M.

Rəhbər:.....prof. Abbasov Qəzənfər Ə.

Tələbə:.....Feyziyeva Ülviyyə E.

BURAXILIŞ İŞİ

Torpaq, tikili və avadanlıqların (Əsas
vəsaitlərin) uçotu və təhlili

BAKI 2013

PLAN

GİRİŞ

I FƏSİL. TORPAQ , TİKİLİ VƏ AVADANLIQLAR (ƏSAS VƏSAİTLƏR)

ONLARIN ROLU VƏ MAHİYYƏTİ

1.1. Müasir dövrdə müəssisələrin istehsal potensialından istifadənin perspektivləri

1.2. Torpaq, tikili və avadanlıqların (Əsas vəsaitlərin) tərkibi və qiymətləndirilməsi

II FƏSİL. TORPAQ, TİKİLİ VƏ AVADANLIQLARIN (ƏSA VƏSAİTLƏRİN) DAXİL OLMASI VƏ HƏRƏKƏTİNİN MÜHASİBAT UÇOTU

2.1. Torpaq, tikili və avadanlıqarın (Əsas vəsaitlərin) daxil olmasının uçotu

2.2. Torpaq, tikili və avadanlıqların (Əsas vəsaitlərin) amortizasiyası və köhnəlməsinin uçotu

2.3. Torpaq, tikili və avadanlıqların (Əsas vəsaitlərin) təsərrüfatdan çıxmasının uçotu

2.4. Torpaq, tikili və avadanlıqların (Əsas vəsaitlərin) əsaslı təmiri xərclərinin uçotu

III FƏSİL. TORPAQ, TİKİLİ VƏ AVADANLIQLARDAN (ƏSAS VƏSAİTLƏRDƏN) İSTİFADƏNİN TƏHLİLİ

3.1. Təhlilin məqsədi, mənbələri və vəzifələri

3.2. Torpaq, tikili və avadanlıqlardan (Əsas vəsaitlərdən) istifadənin təhlili

3.3. Torpaq, tikili və avadanlıqlardan (Əsas vəsaitlərdən) istifadənin iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsi yolları

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

GİRİŞ

«Torpaq, tikili və avadanlıqlar» anlayışı müəssisələrin mülkiyyətində olan demək olar ki, bütün uzunmüddətli maddi aktivləri əhatə etdiyinə görə, bütün müəssisələrin torpaq, tikili və avadanlıqların müəyyən növünə malik olacağı deyilə bilər. Əlbəttə, bəzi sahələrdə digər sahələr ilə müqayisədə torpaq, tikili və avadanlıqlara qoyulan investisiyalar daha çox olacaq. İstehsal müəssisələrinin uzunmüddətli maddi aktivlərə investisiya qoyuluşu səviyyəsi adətən yüksək, hüquq məsləhətxanaları və mühasibat uçotu müəssisələri kimi xidmət müəssisələrinin isə (xüsusilə onların fəaliyyət göstərdikləri ofisi icarəyə götürdükləri halda) çox aşağı ola bilər. Məsələn, Böyük Britaniyada keçirilmiş son araşdırma göstərmişdir ki, pivə zavodlarının uzunmüddətli maddi aktivlərinə investisiya qoyuluşu orta hesabla bütün aktivlərin 78%-ni təşkil edir. Lakin, hətta ən kiçik xidmət müəssisələri müəyyən uzunmüddətli aktivlərə sahibdir.

Bütün müəssisələr balans hesabatlarında əks etdirməli olduğu torpaq, tikili və avadanlıq obyektlərinə müəyyən investisiya səviyyəsinə, bunlardan bəziləri isə həmin obyektlərə olduqca yüksək investisiya səviyyəsinə malik olduğu üçün, həmin aktivlərin tanınması və qiymətləndirilməsi qaydalarının göstərildiyi mühasibat uçotu standartı mövcud olmalıdır (belə ki, torpaq, tikili və avadanlıqların uçota alınması və onların maliyyə hesabatlarında əks etdirilməsi zamanı bir çox sual yarana bilər). Bu standartın mövcud olmadığı təqdirdə aşağıdakı suallara müxtəlif cavablar verilə bilər:

- Torpaq, tikili və avadanlıqlar anlayışına nələr daxil olunmalıdır? Faydalı istifadə müddətindən asılı olmayaraq əldə olunan bütün maddi aktivlər bu anlayışa daxildirmi?
- Torpaq, tikili və avadanlıq obyektlərinin ilkin dəyəri necə müəyyən oluna bilər? Torpaq, tikili və avadanlıq obyektlərinin ilkin dəyərinə hansı məsrəflər daxil olunmalı, hansılar isə çıxarılmalıdır?
- Amortizasiya nədir və necə hesablanmalıdır?

- Amortizasiyanın hesablanması tələb olunmayan torpaq, tikili və avadanlıq obyektləri mövcuddurmu?
- Torpaq, tikili və avadanlıq obyektləri hər zaman ilkin dəyəri ilə göstərilməlidir, yoxsa yenidən qiymətləndirilə bilərlər?

Yuxarıda göstərilən suallara müxtəlif cavabların müxtəlif rəqəmlərin alınmasına səbəb olacağı şübhəsizdir və bu, müəssisədaxili müqayisələrin aparılmasını qeyri-mümkün edəcək.

Bu baxımdan Azərbaycan Respublikasında mühasibat qanunlarının bazar iqtisadiyyatı modelinə uyğun qurulması, müəssisənin uçot sistemində böyük əhəmiyyət kəsb edən torpaq, tikili və avadanlıqların uçotunun beynəlxalq mühasibat uçotunun standartlarına uyğunlaşdırılması, onların tanınmasının, qiymətləndirilməsinin və uçotunun düzgün təşkili və qurulması böyük əhəmiyyət kəsb edir. Ona görə də buraxılış işi kimi seçdiyim mövzu aktualdır.

Bununla belə, hazırkı Standart torpaq, tikili və avadanlıqlarla əlaqədar bütün problemləri aradan qaldırmır. Həm bu Şərhlərdə, həm də onun faktiki tətbiqi zamanı adətən Konseptual Əsaslara istinad etmək tələb olunacaq. Aşağıda verilmiş iki misal yarana biləcək mümkün çətinlikləri izah edəcək:

- Müəssisə tərəfindən əldə olunan və istifadə olunan aktivlər balans hesabatında “Uzunmüddətli aktivlər” bölməsində torpaq, tikili və avadanlıqlar kimi tanınacaq. Həmin aktivlər satış üçün nəzərdə tutulduqda və ilin sonunda hələ də müəssisənin balansında qaldıqda, onlar yenidən təsniflənərək “Satış üçün nəzərdə tutulmuş uzunmüddətli aktivlər” bölməsinə daxil olunmalıdır (bununla əlaqədar uçot prosedurası 23 №-li Milli Mühasibat Uçotu Standartında və 5 №-li Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartında izah olunmuşdur). Burada əsas praktik məsələ torpaq, tikili və avadanlıq obyektinin Satış üçün nəzərdə tutulmuş uzunmüddətli aktivə çevrildiyi dəqiq tarixi müəyyən etməkdən ibarətdir.
- Əhəmiyyətliyin müxtəlif şəkildə qiymətləndirilməsi həmçinin torpaq, tikili və avadanlıqların uçotuna təsir göstərir. Bəzi müəssisələr müəyyən torpaq,

tikili və avadanlıq obyektlərini balans hesabatında, digərləri isə mənfəət və zərər haqqında hesabatda göstərilər.

I FƏSİL. TORPAQ , TİKİLİ VƏ AVADANLIQLAR (ƏSAS VƏSAİTLƏR). ONLARIN ROLU VƏ MAHİYYƏTİ

1.1 Müasir dövrdə müəssisələrin istehsal potensialından istifadənin perspektivləri

Firmaların (sahələrin, ölkənin) istehsal potensialı, başqa sözlə, hər hansı bir zaman kəsiyində (ay, rüb, il) lazımi çeşiddə və keyfiyyətdə məhsul buraxmaq qabiliyyəti, istehsal təyinatlı əsas kapital ünsürləri ilə müəyyən edilir. Bəzi hallarda istehsalla məşğul olan firmaların istehsal gücləri haqqında danışılır. Lakin elə hallar da olur ki, istehsal güclərindən tam istifadə olunmur, onların bir hissəsi yeniləşdirilir, bir hissəsi təmir olunur, bir hissəsi isə işçilər tətillərində, yaxud da istehsal olunan məhsullara tələbat olmadığına görə boş dayanır.

Müəssisənin (sex, sahənin) istehsal gücü deyərkən, onların məhsul buraxılışı üzrə malik olduqları ən yüksək səviyyədə məhsulun buraxılışını nəzərdə tuturlar. İstehsal gücünün miqdar ifadəsi, yəni kəmiyyəti, torpaq, tikili və avadanlıqlardan ən mükəmməl surətdə istifadə edilməsi (müəssisə üçün qoyulan iş rejiminə uyğun olaraq), mütərəqqi texnologiyanın və əmək təşkilindəki qabaqcıl metodların tətbiq edilməsi, avadanlığın məhsuldarlığının mütərəqqi normalarının həyata keçirilməsi və “zəif yerlərin” aradan qaldırılması əsasında, müəssisənin bir il ərzində hazırlaya biləcəyi müəyyən növ məhsulun maksimum miqdarı ilə xarakterizə edilir.

İstehsal gücünün həcmi müəyyən bir hədd kimi, yəni həmişəlik müəyyən edilmiş bir maksimum kimi təsəvvür etmək olmaz. Bu həcm dəyişkən həcmdir. Texnika inkişaf etdikcə, yəni daha mükəmməl texnoloji proseslər tətbiq edildikcə, istehsalın tətbiqi yaxşılaşdıqca və kadrların tərkibi yüksəldikcə müəssisənin məhsul buraxılışı qabiliyyəti artır.

Müəssisənin istehsal gücünün düzgün hesablanması çox böyük əhəmiyyəti vardır, çünki onun həcminə görə müəssisənin istehsal proqramı işlənilir. Məsələn, «Bakı Şərab-1» zavodunun istehsal gücü neçə ton şərab istehsal etməsi ilə ölçülür.

Bəzi hallarda “istehsal gücü” anlayışını “istehsal proqramı” anlayışı ilə eyniləşdirirlər. Bu, düzgün deyil. Birincisi, ona görə ki, müəssisənin istehsal gücü onun potensial, istehsal proqramı isə real imkanlardır. Potensial imkan həmişə real imkandan çox olur və odur ki, müəssisənin istehsal gücü onun istehsal proqramından artıqdır. Müəssisənin istehsal proqramı onun orta illik gücünə əsasən işlənilir və həmin gücə müəssisənin maksimum gücü deyilir. Plan dövrü ərzində müəssisənin istehsal gücü bu və ya digər təşkilatı – texniki tədbirlərin həyata keçirilməsi nəticəsində müəyyən qədər artır (dəyişir), istehsal proqramı isə qəbul və təsdiq edildikdən sonra plan dövrü ərzində, adətən, dəyişməz qalır.

Müəssisənin istehsal gücünü hesablayarkən ona təsir edən amillər nəzərə alınmalıdır. Müəssisənin istehsal gücünün kəmiyyətinə aşağıdakı amillər təsir göstərir:

- a) texnoloji məqsədlər üçün istifadə edilən avadanlıqların sayı və tərkibi;
- b) plan dövründə avadanlığın işləmə vaxtı fondu;
- v) texnoloji avadanlıqlardan istifadənin mütərəqqi normaları;
- q) istehsal olan məhsulun əmək tutumu;
- ğ) məhsulun hazırlanmasında istifadə edilən texnoloji alət və tərtibatların xüsusi çəkisi;
- d) məhsulun hazırlanması texnologiyasının təkmilləşdirilməsi;
- e) məhsulun hazırlanmasında istifadə edilən xammal və materialın keyfiyyəti;
- ə) əməyin və istehsalın təşkilinin təkmilləşdirilməsi;
- z) avadanlığın təmirdə qalma vaxtının azaldılması ;
- i) istehsal təyinatlı avadanlığın texnoloji quruluşunun təkmilləşdirilməsi.

Avadanlığın işlənməsində vaxt fondu – plan dövründə avadanlığın potensial, yaxud faktiki işləmə müddətidir. Avadanlığın təqvim üzrə, rejimlə (nominal), faydalı (normativ, plan), faktiki və məhsuldar işləməsi üzrə vaxt fondu

fərqləndirilir. Təqvim üzrə avadanlığın işlənməsində vaxt fondu–nəzərdən keçirilən dövrdə vaxtın astronomik miqdarı ilə hesablanır. Avadanlığın rejim üzrə işlənməsində vaxt fondu – təqvim fondundan qeyri-iş vaxtını çıxmaqla müəyyən edilir və bu zaman avadanlığın işinin növbəliliyi və gün ərzində işdə nəzərdə tutulmuş fasilələr hesaba alınır. Avadanlığın faydalı işləməsi üzrə vaxt fondu – avadanlığın planlı təmiri ilə əlaqədar boşdayanma vaxtı həmçinin onun sazlanması və yenidən sazlanması vaxtı çıxılmaqla rejimlə işləmə vaxtı əsasında hesablanır. Avadanlığın faktiki işləmə fondu – faydalı işləmə vaxtı fondundan artıq boşdayanma vaxtının kəmiyyəti qədər az və vaxtdan artıq işlənən saatların kəmiyyəti qədər çox ola bilər. Avadanlığın məhsuldar işləməsində vaxt fondu dedikdə, avadanlığın faydalı işlənməsində vaxt fondundan onun qeyri – məhsuldar iş vaxtını çıxdıqdan sonra yerdə qalan vaxt nəzərdə tutulur.

İstehsal güclərindən istifadəni qiymətləndirmək üçün istifadə edilən göstəriciləri şərti olaraq iki qrupa: ümumi və xüsusi göstəricilərə ayırmaq olar. Birinci qrup göstəricilər, istehsal gücündən bütövlüklə müəssisə və onun bölmələri üzrə istifadə dərəcəsini, ikinci qrup göstəricilər isə – avadanlıq və qurğuların ayrı – ayrı növlərindən (məsələn, turboburdan, elektroburdan, mancanaq dəzgahından, nasoslardan və s.) istifadə səviyyəsini səciyyələndirir.

Ümumi göstəricilərə aiddir:

a) istehsal gücündən faktiki istifadə əmsalı – müəyyən müddət ərzində istehsal edilən məhsulun istehsal gücünə olan nisbətində bərabərdir;

b) layihə istehsal gücündən istifadə əmsalı – müəssisənin təsdiq olunmuş layihə gücündən istifadə səviyyəsini xarakterizə edir. Bu əmsalı hesablamaq üçün müəssisənin müəyyən dövr ərzindəki faktiki istehsal gücünün kəmiyyətini onun layihə istehsal gücünün kəmiyyətinə bölmək lazımdır;

c) müəssisənin istehsal meydançasından istifadə əmsalı – iki amildən: avadanlığın yerləşdirilməsindən və həmin avadanlığın məhsuldarlığından asılıdır. Buna görə də həmin göstəricini hesablamaq üçün ilk növbədə avadanlığın daha məqsədəuyğun surətdə yerləşdirilməsinə çalışmaq lazımdır ki, istehsal sahəsinin bir kvadrat metrindən daha səmərəli istifadə etmək mümkün olsun. Özü –

özlüyündə aydındır ki, bu tədbir heç də əmək şəraitinin pisləşməsi, yaxud təhlükəsizlik texnikası tədbirlərinin pozulması hesabına həyata keçirilməməlidir. İkincisi, hər avadanlıq vahidi üzrə məhsuldarlığın yüksəldilməsinə, müəyyən vaxt ərzində həmin avadanlıqda məhsulun buraxılışını artırmağa çalışmaq lazımdır.

İstehsal gücündən istifadə edilməsi üzrə xüsusi göstəricilər avadanlıqların ayrı-ayrı növlərindən istifadə əmsəlidir. Bir çox avadanlıq növlərinin məhsuldarlığı vaxt vahidi ərzində onların vasitəsilə istehsal olunan məhsulun miqdarı ilə müəyyən oluna bilər.

İstehsal gücündən istifadənin yaxşılaşdırılmasının iqtisadi əhəmiyyəti olduqca böyükdür. İstehsal gücündən səmərəli istifadə olunduqda məhsul buraxılışı artır və beləliklə, məhsul vahidi istehsalına sərf edilən maddiləşmiş əməyin miqdarı əsasən amortizasiya məbləği azalır.

İstehsal gücünün müntəzəm sürətdə genişləndirilməsi ən mühüm xalq təsərrüfatı məsələlərindəndir. Bu tədbir istehsalın arası kəsilmədən artırılması imkanlarını genişləndirir.

İstehsal gücünün genişləndirilməsi bir qayda olaraq, istehsal aparatının texniki səviyyəsinin yüksəldilməsi, əmək məhsuldarlığının artırılması, məhsulun maya dəyərinin aşağı salınması ilə bilavasitə əlaqədardır. İstehsal gücünün genişləndirilməsi ilə yanaşı, mövcud gücdən və istehsal təyinatlı torpaq, tikili və avadanlıqlardan istifadənin yaxşılaşdırılması da böyük xalq təsərrüfatı əhəmiyyətinə malikdir. İstehsal gücündən istifadənin yaxşılaşdırılmasının bilavasitə nəticəsi, istehsal təyinatlı torpaq, tikili və avadanlıqların əvvəlki həcmi ilə daha çox məhsul istehsal edilməsindən, investisiya qoyuluşuna olan tələbatın azaldılmasından ibarətdir.

«Bakı Şərab-1» zavodunun istehsal gücündən istifadənin yaxşılaşdırılmasının əsas yolları aşağıdakılardan ibarətdir:

Müəssisənin texnika ilə silahlanma səviyyəsinin yüksəldilməsi və yenidən qurulması – fəaliyyət göstərən müəssisədə istehsal təyinatlı tikili və avadanlıqların təkrar istehsalının mütərəqqi formalarıdır. Bakı Şərab-1 zavodunun texnika ilə silahlanma səviyyəsinin yüksəldilməsinə aiddir: istehsalın texniki-iqtisadi

səviyyəsinin yüksəldilməsi, mexanikləşdirilməsi və avtomatlaşdırılması, modernləşdirilməsi, köhnəlmiş və fiziki aşınmış avadanlığın yeni, daha məhsuldar avadanlıqla əvəz edilməsi, həmçinin ümumzavod təsərrüfatının və yardımçı xidmətlərin təkmilləşdirilməsi üzrə kompleks tədbirlər.

Mövcud müəssisənin texnika ilə silahlanma səviyyəsinin yüksəldilməsində məqsəd istehsalı hər vasitə ilə intensivləşdirməkdən, istehsal gücünü artırmaqdan, əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsini təmin etməklə məhsul buraxılışını artırmaqdan və keyfiyyətini yaxşılaşdırmaqdan, iş yerlərini ixtisar etməkdən, məhsulun material tutumunu və maya dəyərini aşağı salmaqdan, material və yanacaq-enerji ehtiyatlarına qənaət etməkdən, müəssisənin istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinin digər texniki-iqtisadi göstəricilərini yaxşılaşdırmaqdan ibarətdir.

Bakı Şərab-1 zavodunda yenidənqurma, bir qayda olaraq, əsas təyinatlı binaları və qurğuları genişləndirmədən, əsas, köməkçi və xidmətedici sex və təsərrüfatların yenidən qurulmasını nəzərdə tutur və elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətləri əsasında istehsalın təkmilləşdirilməsi, onun texniki-iqtisadi səviyyəsinin yüksəldilməsi ilə bağlıdır. Yenidənqurma texnoloji pillələrdəki qeyri-mütənasibliyin aradan qaldırılmasını, az tullantılı, tullantısız texnologiyanın və çevik istehsalın tətbiq olunmasını, iş yerləri sayının ixtisar edilməsini, əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsini, məhsulun material tutumunun və maya dəyərini aşağı salınmasını, fond veriminin yüksəldilməsini və digər texniki-iqtisadi göstəricilərin yaxşılaşdırılmasını təmin edir.

Yuxarıda deyilənləri nəzərə alaraq demək olar ki, bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə dövlətin əsas iqtisadi strategiyası yeni müəssisələrin yaradılması əvəzinə, fəaliyyətdə olan müəssisələrin texnika ilə silahlanması səviyyəsinin yüksəldilməsinə və yenidən qurulmasına yönəltməkdən, bu məqsədlərə yönəldilən vəsaitin istehsal üçün əsaslı vəsait qoyuluşunun ümumi həcmindəki payını xeyli artırmaqdan, avadanlıq və maşınlar üçün məsrəfin investisiya qoyuluşunda xüsusi çəkisini artırmaqdan ibarət olmalıdır.

İstehsalın mexanikləşdirilməsi və avtomatlaşdırılması səviyyəsinin yüksəldilməsi – texnoloji prosesin bütün mərhələlərində əl əməyinin maşınla əvəz

edilməsini təmin edir. Müasir dövrdə istehsalın mexanikləşdirilməsi və avtomatlaşdırılması bir-birinə uyğun gələn rejimlərdə maşın və digər avadanlıqlar yaradılması və tətbiqi əsasında həyata keçirilir; belə maşın və avadanlıqlar məhsuldarlığa görə bir-biri ilə əlaqəli olur və texnoloji prosesin daha yaxşı yerinə yetirilməsini təmin edir. Bu zaman əl əməyindən maşın və avadanlıqları idarə etməkdə, nizamlamaqda və sazlamaqda, həmçinin əməyi yüngülləşdirmək və məsuldarlığı yüksəltmək üçün mexanikləşdirilməsi və avtomatlaşdırılması o qədər də mühüm əhəmiyyət kəsb etməyən və iqtisadi cəhətdən məqsədəuyğun olmayan az əməktutumlu proseslərdə istifadə olunur. Bakı Şərab-1 zavodunda bütün bunların hamısı mövcud maşın və avadanlıqlardan tam və hərtərəfli istifadə olunmasına imkan verir ki, bu da vaxt vahidi ərzində istehsal olunmuş məhsulun (işin, xidmətin) həcmının artırılmasının zəruri şərtləridir.

Avadanlığın boş dayanma hallarının ləğv edilməsi – mövcud maşın və avadanlıqlardan istifadənin yaxşılaşdırılmasının əsas yollarından biri hesab edilir. Avadanlığın iki cür boş dayanmasını: planlaşdırılan və planlaşdırılmayan boş dayanma hallarını fərqləndirirlər. Bakı Şərab-1 zavodunda avadanlığın planlaşdırılan boş dayanmaları bilavasitə onların iş rejimləri ilə bağlıdır. Müəssisədə maşın və avadanlıq üçün müəyyən edilmiş iş rejimi onların növbəlik əmsalı ilə xarakterizə olunur.

Növbəlik əmsalı – maşın və avadanlığın hər bir vahidinin gün, ay, rüb və il ərzində orta hesabla neçə növbə işlədiyini göstərir. Növbəlik əmsalı bütün növbələrdə işlənmiş növbə-dəzgahların (növbə-maşınların) miqdarını qurulmuş avadanlığın miqdarına bölməklə müəyyən edilir.

Avadanlığın planlaşdırılmayan boş dayanmalarının ləğv edilməsi zavodda xeyli miqdarda istehsal güclərinin artırılmasına imkan verir. Maşın və avadanlıqların planlaşdırılmayan boş dayanmalarının əsas səbəbləri onların saz olmamasından, təmir gözləməsindən və təmir işlərinin həyata keçirilməsi müddətindən, işə salma müddətinin uzanmasından və s. ibarətdir. Ümumiyyətlə, maşın və avadanlıqların uzun müddət və növbə daxili işləməməsini fərqləndirirlər. Adətən, maşın və avadanlıqların uzun müddət işləməməsi istehsal olunan

məhsulun çeşidinin yaxud onun hazırlanması texnologiyasının dəyişilməsi nəticəsində baş verir.

Maşın və avadanlığın növbəli iş vaxtı itkiləri isə işdə istehsal prosesinin normal gedişinin, həmçinin əmək intizamı tələblərinin pozulmasından irəli gələn reqlamentləşdirilməyən (aradan qaldırıla bilən) fasilələrdir. «Bakı Şərab-1» zavodunda pozuntuların birinci qrupuna əməyin və istehsalın pis təşkili nəticəsində işdə yaranan fasilələr, materialların iş yerlərinə çatdırılması ilə əlaqədar yubanmalar, maşın və avadanlıqların işindəki qüsurlar, lazımı miqdarda və çeşiddə texnoloji alət və tərtibatların olmaması, qaldırıcı-nəqliyyat vasitələrini gözləməklə əlaqədar vaxt itkiləri, keyfiyyətsiz hazırlanan çertyoj-texniki sənədlərlə əlaqədar texnoloqun, konstruktorun işə qarışması və s. aid edilir. İkinci qrupa əmək nizam-intizam qaydalarının pozulmasından – işdən yayılmaqdan, gecikmələrdən, iş yerindən özbaşına getmə, iş gününün axırında vaxtından əvvəl çıxıb getmə və s.-dən irəli gələn itkilər aiddir. Deməli, maşın və avadanlıqların növbə daxili vaxt itkilərinin aradan qaldırılmasında əməyin təşkili və ödənilməsinin kollektiv formalarının, briqada podratının müəssisə daxili təsərrüfat hesabının tətbiqi, əmək kollektivində yaradıcılıq ruhu, yüksək məhsuldar əmək üçün şərait yaradılması və qeyri-mütəşəkkilliyə, intizamsızlığa yol verilməməsi mühüm rol oynayır.

İş vaxtından istifadənin yaxşılaşdırılması – istehsalın intensivləşdirilməsinin, əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsinin, avadanlıq vahidinə düşən məhsul buraxılışının artırılması mühüm ehtiyat mənbələridir. «Bakı Şərab-1» ASC-də iş vaxtından istifadənin yaxşılaşdırılmasına – əməyin və istehsalın təşkilinin təkmilləşdirilməsi, əmək və texnoloji intizamın möhkəmləndirilməsi, əmək şəraitinin və təhlükəsizlik texnikasının yaxşılaşdırılması hesabına xəstəlik və xəsarətlərin azaldılması, iş yerlərinin attestasiyası və səmərəlilişdirilməsi səbəb olur.

Avadanlıqdan istifadə əmsalının yüksəldilməsi – mövcud avadanlıqlardan vaxta, gücə (məhsuldarlığa), istehsal olunan məhsulun həcminə və ya yerinə yetirilən işə görə səmərəli istifadəni təmin edir. «Bakı Şərab-1» ASC-də avadanlıqdan istifadə əmsalının yüksəldilməsinin mühüm amili mütərəqqi texno-

logiyanın tətbiq edilməsindən, texnoloji proseslərin intensivləşdirilməsindən, qabaqcıl təcrübənin geniş yayılmasından ibarətdir.

Avadanlığın faydalı iş vaxtı fondunu artırmaq. Məlumdur ki, avadanlıq faktiki işlənmiş iş vaxtı ərzində də həmişə məhsuldar işləmir. Əgər müəyyən dəzgahda istehsal edilmiş məhsulun bir qismi zay olarsa, onda zay məhsulun istehsalına sərf edilən maşın vaxtı əslində həmin dəzgahın iş vaxtının itkisi deməkdir. Deməli, avadanlıqdan istifadəni yaxşılaşdırmağın, mühüm ehtiyatı onun qeyri-məhsuldar işləməsi hallarını aradan qaldırmaqdan, xüsusən istehsal zayının yaranmasına yol verməməkdən ibarətdir. Bakı Şərab-1 zavodunda istehsalın texniki səviyyəsinin yüksəldilməsi, fəhlələrin ixtisasının artırılması istehsal zayının yaranması hallarının aradan qaldırılması üçün əlverişli şərait yaradır.

İstehsalın ixtisaslaşdırılması səviyyəsinin yüksəldilməsi – maşın və avadanlıqların məhsuldarlığının artırılmasına çox böyük təsir göstərir, çünki istehsalın ixtisaslaşdırılması məmullatların əmək tutumunu azaldır, istehsalın təşkilini yaxşılaşdırır, daha məhsuldar texnikanı və mütərəqqi texnologiyanı tətbiq etməyə imkan verir.

İstehlak olunan xammal və materialın keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması – avadanlığın məhsuldarlığının yüksəldilməsinə səbəb olur. «Bakı Şərab-1» müəssisəsində xammalın keyfiyyəti üzümün çəyirdəklərindən təmizlənməsindən asılıdır.

İş yerlərinin attestasiyası – hər bir iş yerinin mütərəqqi, texniki, texnoloji, təşkilati nəticələrə, əməyin mühafizəsi tələblərinə, qabaqcıl təcrübəyə, normativ və standartlara uyğunluğunun və təkmilləşdirilməsi məqsədilə kompleks qiymətləndirilməsini nəzərdə tutur. Bakı Şərab-1 müəssisəsində iş yerlərinin attestasiyasının əsas vəzifəsi – iş yerləri sayının işləyənlərin sayı ilə tarazlaşdırılmasından, istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsindən, əmək məhsuldarlığının artırılmasından, torpaq, tikili və avadanlıqlardan və istehsal güclərindən səmərəli istifadə edilməsindən ibarətdir.

Əmək vasitələrinin modernləşdirilməsi – fəaliyyətdə olan əmək vəsaitlərinin təkmilləşdirilməsi və onlarda əməli dəyişiklik aparmaq, qovşaq və hissələri yenisi

ilə əvəz etmək, istehsal əməliyyatlarını mexanikləşdirmək və avtomatlaşdırmaq üçün tərtibatlar və cihazlar quraşdırmaqla onların istehsalın müasir texniki-iqtisadi səviyyəsinə cavab verən vəziyyətə gətirilməsi deməkdir. Əmək vəsaitlərinin modernləşdirilməsi binaların, əmək alətlərinin və hər şeydən əvvəl iş maşın və avadanlıqların müntəzəm surətdə təzələnməsi formasıdır. O, maşın və avadanlıqların texniki səviyyəsinin yüksəldilməsini, işin iqtisadi göstəricilərinin yaxşılaşdırılmasını təmin edən bir sıra konstruksiya dəyişiklikləri etməyi nəzərdə tutur. Əmək vəsaitlərinin modernləşdirilməsi torpaq, tikili və avadanlıqların mənəvi aşınmasını qismən aradan qaldırmağa imkan verir.

Əmək vasitələrinin kompleks mexanikləşdirilməsi və avtomatlaşdırılması daha mütərəqqi texnoloji proseslərin tətbiqi, istehsalın kompleks mexanikləşdirilməsi və avtomatlaşdırılması, ixtisaslaşdırmanın dərinləşdirilməsi ilə birlikdə həyata keçirildikdə xüsusilə, əhəmiyyətli olur. Əmək vasitələrinin modernləşdirilməsi nəticəsində avadanlıq kompleks mexanikləşdirilmiş və avtomatlaşdırılmış axın xəttinə qoşulur, xüsusi texnoloji alət və tərtibatlarla təchiz olunur. Avadanlığın modernləşdirilməsi onun məhsuldarlığını, işinin dəqiqliyini və aşınmaya davamlılığını artırır, əmək şəraitini yaxşılaşdırır və s. Özü də əmək vasitələrinin modernləşdirilməsinə çəkilən xərclər, adətən, qısa müddətdə ödənilir. İstehsalın texniki səviyyəsinin, onun intensivləşdirilməsinin yüksəldilməsində əmək vəsaitlərinin modernləşdirilməsi mühüm rol oynayır.

1.2 Torpaq, tikili və avadanlıqların (Əsas vəsaitlərin) tərkibi və qiymətləndirilməsi

Mühasibat balansının 11-ci maddəsi «Torpaq, tikili və avadanlıqlar» adlanır. Bu maddəyə müəssisənin maddi və fiziki formaya malik olan aktivləri daxildir. «Torpaq, tikili və avadanlıqlar» 7 №-li Milli Mühasibat Uçotu Standartında açıqlanıb. Mühasibat balansının bu maddəsinə müəssisənin mülkiyyətində olan və ya maliyyə icarəsi üzrə istifadə edilən amortizasiya xərcləri çıxıldıqdan sonra torpağın, tikililərin, avadanlıqların, maşınların, cihazların, nəqliyyat vasitələrinin və digər torpaq, tikili və avadanlıqların xalis balans dəyəri aiddir. Bu maddəyə, həmçinin 13 №-li Milli Mühasibat Uçotu Standartına əsasən, torpaq, tikili və avadanlıqların təkrar istehsalı ilə əlaqəli yaranmış hər hansı məsrəflərin kapitallaşdırılması daxildir. Torpaq, tikili və avadanlıqlar müvafiq olaraq hesablar planının 111 və 113-cü hesablarında uçota alınır. Torpaq istisna olmaqla, «Torpaq, tikili və avadanlıqlar»ın bütün maddələri müəyyən istismar müddətinə malik olduğu üçün onlara bu müddət ərzində sistemativ və rəşional qaydada amortizasiya hesablanmalıdır. Göstərilən amortizasiya məbləğinin uçotu 112-ci hesabda aparılır.

Torpaq kateqoriyası torpaq, meşə, su sahələri və faydalı qazıntı hövzələri kimi siniflərə bölünür.

Tikili kateqoriyası binalar və onların struktur komponentləri, qurğular (tikililər) və onların struktur komponentləri, ötürücü qurğular və onların struktur komponentləri kimi siniflərə bölünür.

Binalar və onların struktur komponentləri sinfinə təyinatından asılı olmayaraq bütün növ binalar, o cümlədən inzibati binalar, sosial-mədəni obyektlər, xəstəxana, poliklinika binaları, uşaq müəssisələri, internat evləri, qocalar və əlillər evləri, tələbə yataqxanaları, kitabxana, klub, muzey binaları, elmi-tədqiqat

institutları, laboratoriyalar, sexlər və başqa istehsalatların, təsərrüfatların yerləşdikləri binalar aiddir.

Qurğular (tikililər) və onların struktur komponentləri sinfinə təyinatından asılı olmayaraq bütün növ qurğular, o cümlədən nəqliyyat, rabitə, sosial-mədəni sahələrdə, həmçinin başqa inzibati binaların, onların strukturuna daxil olan istehsalatların, təsərrüfatların yerləşdikləri ərazilərdə istifadə olunan qurğular aiddir.

Ötürücü qurğular və onların struktur komponentləri sinfinə istehlakçıya çatdırılacaq enerji, maye və qaz halındakı məhsulların ötürülməsində iştirak edən bütün növ avadanlıqlar, qurğular (bu kimi ötürücü qurğuların və avadanlıqların yerləşdiyi binalardan başqa) aiddir.

Avadanlıqlar kateqoriyası istehsal və xidmət prosesində iştirak edən bütün növ maşın və avadanlıqlar, nəqliyyat vasitələri siniflərinə bölünür.

Maşın və avadanlıqlar sinfinə güc maşınları və avadanlıqları, iş maşınları və avadanlıqları, ölçü cihazları, tənzimləyici cihazlar və qurğular, laboratoriya avadanlıqları, hesablama texnikası, tibbi avadanlıqlar və sair maşın və avadanlıqlar aiddir.

Nəqliyyat vasitələri sinfinə hava nəqliyyatı vasitələri, dəmiryol nəqliyyatı vasitələri, su nəqliyyatı vasitələri, xidmət nəqliyyatları, istehsalat nəqliyyatları, avtomobil nəqliyyatları, idman nəqliyyatları aiddir.

Sair torpaq, tikili və avadanlıqlar kateqoriyası təsərrüfat inventarları sinfindən ibarətdir.

Təsərrüfat inventarları sinfinə iş vaxtı fəaliyyətin asan yerinə yetirilməsinə kömək etmək üçün nəzərdə tutulan ümumi və texniki təyinatlı predmetlər (mebel dəstləri, masalar, kreslolar, kürsülər, dolablar, şkaflar, stellajlar, kafedralar, partalar, daşınan sədlər, asılqanlar, qarderoblar, divanlar, yanmayan şkaflar və yeşiklər, inventar taraları, daşınan çadırlar, çarpayılar, xalçalar, portyerlər), əməyin mühafizəsi üçün uyğunlaşdırılmış xüsusi avadanlıqlar (hidropultlar, stenderlər, əl nərdivanları, maye və dənəvər şeylərin saxlanması üçün xüsusiləşdirilmiş qablar) və bu kimi başqa təsərrüfat inventarları aiddir.

Torpaq, tikili və avadanlıqlar ilk, qalıq və bərpa dəyəri ilə qiymətləndirilə bilirlər.

«Bakı Şərab-1» ASC-də torpaq, tikili və avadanlıq obyektini əldə olunduğu zaman ilkin dəyəri ilə qiymətləndirilməlidir. 7 №-li MMUS-a uyğun olaraq «İlkin dəyər» aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Ödənilmiş pul və ya pul ekvivalentləri məbləği. Yəni torpaq, tikili və avadanlıq obyektinin əldə olunması üçün yalnız pul vəsaitləri ödənilmişdirsə, onun ilkin dəyəri ödənilmiş pul vəsaitlərinin məbləği ilə ölçülməlidir.

2. Torpaq, tikili və avadanlıq obyektinin əldə olunması üçün ödənilmiş hər hansı digər əvəzləşdirmənin ədalətli dəyəri. Yəni torpaq, tikili və avadanlıq obyektini almaq üçün əvəzində pul deyil, hər hansı digər maddi (əsas vəsait, material, azqiymətli əşya, hazır məhsul, mal) və ya qeyri-maddi əşyanın (lisenziya, proqram təminatı, digər istifadə hüquqları) təhvil verilməsi (mübadiləsi) nəzərdə tutula bilər. Belə olan halda, əldə olunmuş aktivin ilkin dəyəri həmin aktivin (alınan əsas vəsaitin) öz ədalətli dəyəri ilə ölçülməlidir. Əgər əldə olunan aktivin ədalətli dəyərini müəyyən etmək mümkün deyildirsə, ilkin dəyər kimi təhvil verilmiş aktivin ədalətli dəyəri müəyyən edilməlidir. Təhvil verilmiş aktivin ədalətli dəyərini də müəyyən etmək mümkün olmadıqda əldə olunmuş aktiv təhvil verilmiş aktivin balans dəyəri ilə, yəni qalıq dəyəri ilə qiymətləndirilərək uçota alınmalıdır.

7 №-li MMUS-un 24-28-ci maddələri mübadilə zamanı əldə edilmiş torpaq, tikili və avadanlıq obyektinin ilkin dəyərinin qiymətləndirilməsi üzrə tələbləri əhatə edir.

Burada biz «ədalətli dəyər» anlayışından istifadə etdik. Bu anlayış ənənəvi uçot nəzəriyyəsində «bazar qiyməti» fikrinə uyğun gəlir.

Ədalətli dəyəri ya qiymətqoyma üzrə peşəkar mütəxəssislərin qiymətləndirmələri əsasında, ya alınan aktivin adi satış qiymətinə istinadən, ya da təhvil verilmiş aktivin adi satış qiymətinə istinadən müəyyən edilə bilər. Aktivin adi satış qiyməti isə ya təchizatçının qiymətləri, ya kütləvi informasiya vasitələrində və xüsusi ədəbiyyatlarda dərc olunan qiymətlər, ya səlahiyyətli

hökumət orqanları tərəfindən təqdim olunmuş məlumatlar, ya da peşəkar qiymətləndirmələr əsasında müəyyən edilə bilər.

7 №-li MMUS-un 18-ci maddəsində torpaq, tikili və avadanlıqların ilkin dəyərinin tərkib hissələrinin nələrəndən ibarət olduğu göstərilmişdir. Bunlar aşağıdakılardır:

- alış qiymətindən hər növ ticarət endirimləri çıxıldıqdan sonra, idxal rüsumları və alışla bağlı əvəzləndirilməyən vergilər daxil olmaqla, ümumi sərf edilən məsrəflər (ƏDV ödəyicisi olmayan və ya ƏDV ödəyicisi olan, lakin konkret əməliyyat üzrə ƏDV-ni əvəzləndirmək hüququ olmayan şəxslər aktvin alışı ilə bağlı satıcının ƏDV depozit hesabına ödədiyi ƏDV-nin məbləğini ilkin dəyərə əlavə etməlidirlər);

- aktivdən müəssisə rəhbərliyi tərəfindən müəyyən edilmiş tərzdə istifadə olunması üçün onun lazımi istismar yerinə və vəziyyətə gətirilməsinə çəkilən bütün birbaşa məsrəflər;

- obyektin alınması zamanı və ya onun ehtiyatlar yaratmaq məqsədilə deyil, digər məqsədlər üçün müəyyən müddət ərzində istifadə edilməsi nəticəsində demontajı və ləğvi, habelə onun yerləşdiyi sahənin bərpası kimi işlərin görülməsi üzrə müəssisənin öz üzərinə götürdüyü öhdəlik ilə əlaqədar çəkiləcək məsrəflərin ilkin smeta həcmi.

- həmçinin, əlavə olunur:

· ərazinin hazırlanması üzrə məsrəflər;

· çatdırılma və boşaldılma məsrəfləri, quraşdırılma və montaj məsrəfləri;

· torpaq, tikili və avadanlıq obyektinin düzgün işləyib-ışləməməsini

yoxlamaq məqsədilə sınaq əməliyyatları üzrə məsrəflər;

· arxitektora, mühəndislərə və digər peşəkar xidmətlərə (məsələn, hüquqşünasın xidmətlərinə) görə verilən mükafatlar;

· aktivlərin alışı ilə əlaqədar vasitəçi tərəflərə (məsələn, daşınmaz əmlak üzrə agentin xidmətlərinə) ödənilmiş mükafatlar.

«Bakı Şərab-1» zavodu 10.000.000 manat dəyərində torpaq sahəsi və həmin sahədə yerləşən binaları əldə etmişdir. Əldə olunmuş binalar istifadəyə

yararlı deyil və onların sökülməsi nəzərdə tutulurdu. Daşınmaz əmlak üzrə agentin və hüquqşünasın xidmət haqları müvafiq olaraq 500.000 və 300.000 manat; binaların sökülməsi xərcləri 700.000 manat; binaların sökülməsi nəticəsində əldə olunan materialların satışından gəliri isə 600.000 manat təşkil etmişdi. Əldə olunmuş torpaq sahəsinin ilkin dəyəri aşağıdakı kimi müəyyən olunacaq:

Torpağın alış qiyməti	10.000.000
Daşınmaz əmlak üzrə agentin xidmətləri	+500.000
Hüquqşünasın xidmətləri	+300.000
Binaların sökülməsi xərcləri	+700.000
Çıxılsın: Binaların sökülməsi nəticəsində əldə olunan materialların satışından gəlir	-600.000
Cəmi ilkin dəyər	=10.900.000

7.Nö-li MMUS üzrə Şərhlər və Təvsiyələrdə aktivin ilkin dəyərinə daxil olmayan məsrəflər aşağıdakı kimi verilmişdir:

- aktivin əldə olunmasına, təyinat yerinə gətirilməsi və işlək hala salınmasına aid olmayan idarəetmə və digər əlavə məsrəflər;
- işə salma və digər oxşar istehsala hazırlıq xərcləri (bu xərclər, stimullaşdırma fəaliyyətləri kimi, aktivin əldə olunması və ya işlək hala gətirilməsinə aid edilə bilməzsə);
- aktivin planlaşdırılan fəaliyyət nəticələrini verməsinə qədər çəkilmiş ilkin əməliyyat zərərləri (torpaq, tikili və avadanlıq obyektinə vasitəsilə istehsal olunmuş məhsullara tələbat yaranana qədər müəssisənin ilkin olaraq zərər çəkməsi təbiidir. Bu cür zərərlər kapitallaşdırıla və aktivin ilkin dəyərinə daxil edilə bilməz);
- müəssisənin fəaliyyətlərinin hamısının və ya bir qisminin yerdəyişməsi və ya yenidən təşkili xərcləri;
- quraşdırılması və ya yığılması zamanı zərər dəymiş avadanlığın təmiri xərcləri (bu cür xərclər adi əməliyyat xərclərinin bir hissəsi kimi qəbul olunur və

uçotda aktivin əldə olunması və ya işlək hala gətirilməsinə aid edilən xərclər kimi əks etdirilə bilməz);

- əldə olunan avadanlıqlarda işçilərin işləməsi üçün trening xərcləri;
- əmlak vergisi;
- aktivlərin alışı üzrə istifadə olunmamış endirimlər;
- müəssisə borclara aid edilən xərclərin kapitallaşdırılması siyasətini tətbiq

etmirsə, torpaq, tikili və avadanlıqların alınması və tikilməsinə birbaşa aidiyyəti olan borclara aid edilən xərclər.

Torpaq, tikili və avadanlıqların bərpa dəyəri dedikdə, müasir şəraitdə onların yenidən qiymətləndirilməsindən sonra müəyyən edilən dəyəri başa düşülür. Yenidən qiymətləndirmə barədə qərar qəbul olunduqda, nəzərə almaq lazımdır ki, bu əsas vəsaitlər müntəzəm olaraq yenidən qiymətləndirilməlidirlər ki, onların dəyəri cari bərpa dəyərindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənməsin.

Ümumiyyətlə, bazar iqtisadiyyatı şəraitində torpaq, tikili və avadanlıqların yenidən qiymətləndirilməsi mütəmadi olaraq həyata keçirilən prosesdir. Bazar qiymətlərinin qeyri-sabit dinamikası həmişə torpaq, tikili və avadanlıqların real qiymətlərinin təhrifinə səbəb yaradır və xüsusən də yüksək inflyasiya templəri olan şəraitdə bu məsələ daha da aktuallaşır.

Qeyd edək ki, Bakı Şərab-1 zavodunda torpaq, tikili və avadanlıqların yenidən qiymətləndirilməsində məqsəd onların balans dəyərinin mövcud bazar qiymətlərinə uyğunlaşdırılmasından irəli gəlir. Konkret hallarda isə torpaq, tikili və avadanlıqların yenidən qiymətləndirilməsi alınan kreditə görə girov kimi və ya nizamnamə kapitalına pay kimi qoyulan, təqdim edilən və sığorta olunan əsas vəsaitlərin bazar qiymətinin müəyyən edilməsinə zərurət olduqda həyata keçirilir.

Torpaq, tikili və avadanlıq obyektini yenidən qiymətləndirildikdə, həmin aktivin aid olduğu bütün torpaq, tikili və avadanlıqlar sinfi yenidən qiymətləndirilməlidir.

Bakı Şərab-1 müəssisəsində yenidənqiymətləndirmə nəticəsində aktivin balans dəyəri artdıqda, bu artım yenidənqiymətləndirmə artımı başlığı altında birbaşa olaraq kapitalın kredit hissəsinə yazılır. Lakin, əgər bu aktiv bundan əvvəl

yenidən qiymətləndirilmişdisə və onun nəticəsində həmin aktiv üzrə balans dəyərini azalması mənfəət və zərər haqqında hesabatda tanınmışdısa, bu zaman, hər hansı sonrakı yenidənqiymətləndirmə artımı mənfəət və zərər haqqında hesabatda yalnız əvvəlki yenidənqiymətləndirmə azalması müqabilində tanına bilər.

Əgər yenidənqiymətləndirmə nəticəsində aktivin balans dəyəri azalarsa, bu zaman həmin azalma mənfəət və zərər haqqında hesabatda tanınır. Lakin, əgər əvvəlki tarixlərdə aparılan yenidənqiymətləndirmə nəticəsində hər hansı yenidənqiymətləndirmə artımı yaranmışsa və o artım yenidənqiymətləndirmə başlığı altında kapitalın kreditinə yazılmışsa, hər hansı növbəti hesabat tarixində yaranan azalma yenidənqiymətləndirmə hesabının kredit qalığı müqabilində həmin hesabın debitinə yazılmalıdır.

Məsələn, 31.12.2011-ci il tarixində «Bakı Şərab-1» zavodu balans dəyəri 80,000 manat olan aktivi 60,000 manat dəyəri ilə yenidən qiymətləndirmiş və 20,000 manat dəyərində azalmanı mənfəət və ya zərər haqqında hesabatda xərc kimi tanımışdır. 31.12.2012-ci il tarixində aktiv ikinci dəfə yenidən qiymətləndirilmiş və onun dəyərini 90,000 manat olduğu müəyyən olunmuşdur (30,000 manat dəyərində artım).

20,000 manat dəyərində azalma bundan əvvəl xərc kimi tanındığı üçün, 30,000 manat dəyərində artımdan yalnız 20,000 manat gəlir kimi tanına bilər, 10,000 manat dəyərində fərq isə yenidən qiymətləndirmə üzrə ehtiyat hesabının kreditinə yazılmalıdır.

Bakı Şərab-1 zavodunda yenidənqiymətləndirmə ehtiyatı mövcuddur ki, qiymətdə olan azalma, həmin hesabın kredit qalığı müqabilində hesabın debitinə yazılır. Bundan sonra qalan hər hansı azalma Mənfəət və zərər haqqında hesabatda xərc kimi tanınır.

Məsələn, 31.12.2012-ci il tarixində «Bakı Şərab-1» zavodunun xalis balans dəyəri 60,000 manat olan aktivi vardır. Həmin tarixdə aktiv 45,000 manat dəyəri ilə yenidən qiymətləndirilmişdir. Yenidən qiymətləndirmə üzrə ehtiyat hesabında 8,000 manat qalıq vardır.

Dəyərin azalması 15,000 manat təşkil edir. Yenidən qiymətləndirmə üzrə ehtiyat hesabında 8,000 manat qalıq olduğu üçün, azalmanın 8,000 manatı qalıqın hesabdən silinməsinə yönəldilməli, qalan 7,000 manat isə mənfəət və ya zərər haqqında hesabatda xərc kimi tanınmalıdır.

Torpaq, tikili və avadanlıqlar obyekt ilə bağlı müvafiq başlıq altında kapitalla daxil edilmiş yenidənqiymətləndirmə artımı, aktivin tanınmasının dayandırılması zamanı bölüşdürülməmiş mənfəətə köçürülə bilər. Yenidənqiymətləndirmə artımından bölüşdürülməmiş mənfəətə köçürmələr mənfəət və zərər haqqında hesabatda əks etdirilmir.

Torpaq, tikili və avadanlıq obyektinin son qalıq dəyəri – gözlənilən xaricə dəyəri çıxıldıqdan sonra müəssisənin aktivin faydalı istismar müddətinin sonuna nəzərdə tutduğu xalis məbləğdir.

Əsas vəsaitlərin qalıq dəyərini müəyyən etmək üçün əsas vəsaitin ilkin və ya bərpa dəyərindən onun hesablanmış amortizasiyası çıxılır və qalan dəyər əsas vəsaitin qalıq dəyərini ifadə edir. Bu dəyər mühasibat balansında əks olunur.

Əgər aktivin son qalıq dəyəri əhəmiyyətlidirsə, onda:

- (a) ilkin dəyər modeli tətbiq edildikdə, qalıq dəyəri aktivin alınma tarixində qiymətləndirilməli və hər balans hesabatı tarixində baxılmalı və əgər zəruridirsə, dəyişdirilməlidir;
- (b) yenidən qiymətləndirmə modeli tətbiq edildikdə, aktivin yeni qalıq dəyəri hər növbəti yenidənqiymətləndirmədən sonra təyin edilməlidir.

II FƏSİL. TORPAQ, TİKİLİ VƏ AVADANLIQLARIN (ƏSA VƏSAİTLƏRİN) DAXİL OLMASI VƏ HƏRƏKƏTİNİN MÜHASİBAT UÇOTU

2.1 Torpaq, tikili və avadanlıqların (Əsas vəsaitlərin) daxil olmasının uçotu

Müəssisəyə daxil olan uzunmüddətli maddi aktivin torpaq, tikili və avadanlıq hesabında uçotda əks etdirilməsi vaxtı (anı) barədə müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Çoxlu suallar meydana gəlir: məsələn, torpaq, tikili və avadanlıqların «müəssisəyə daxil olması», «təhvil-təslimi», «istismara verilməsi» anlayışlarında fərqlər nədir? Aktiv hansı halda və ya hansı an uzunmüddətli aktiv və ya əsas torpaq, tikili və avadanlıq hesab edilir? Torpaq, tikili və avadanlıqların müəssisəyə daxil olmasından istismara verilməsinə qədər olan ikili yazılış trayektoriyası necə olmalıdır?

Bəzi mühasiblər uzunmüddətli aktivi onun alındığı, yəni təhvilalma yerindən asılı olmayaraq, malalan tərəfindən vəkalətnamə ilə etibar edilmiş nümayəndəyə təhvil verildiyi an, bəziləri də aktiv müəssisəyə gətirildikdən və istismara verildikdən sonra 111 №-li «Torpaq, tikili və avadanlıq-dəyər» hesabında uçota alırlar.

7 №-li MMUS-un 9-cu maddəsinə görə, torpaq, tikili və avadanlıqlar müəssisə tərəfindən istehsalda və ya mal-materialların çatdırılması, xidmətlərin göstərilməsində istifadə edilməsi, digər tərəflərə icarəyə verilməsi, inzibati məqsədlər üçün saxlanması nəzərdə tutulan dövriyyədən kənar aktivlərdir. Standartın 10-cu maddəsinə görə, aktivlə bağlı gələcək iqtisadi səmərənin müəssisəyə axını ehtimal edildikdə və obyektin dəyəri etibarlı əsasla qiymətləndirilə bildikdə həmin aktiv torpaq, tikili və avadanlıqlar obyektini kimi tanınır.

Maddi aktiv (gələcəkdə torpaq, tikili və avadanlıq kimi mədaxil ediləcək maddi aktiv) malsatanın anbarından malalanın (Bakı Şərab-1 müəssisəsinin) vəkalətnaməsi ilə etibar edilmiş nümayəndəsinə 28 noyabr 2012-ci il tarixdə 11800 manat (ƏDV ilə birlikdə) dəyərində qaimə-faktura və digər sənədlərlə rəsmiləşdirilməklə təhvil verilmişdir. Maddi aktiv malsatanın anbarından malalanın səlahiyyətli nümayəndəsinə təhvil verildikdən sonra 03 dekabr 2012-ci il tarixdə malalanın ərazisinə (ünvanına) çatdırılmışdır. 826 manat (ƏDV ilə birlikdə) dəyərində nəqliyyat xərcləri malalan tərəfindən ödənilib və maddi aktiv malalanın anbardarına (maddi məsul şəxsə) müəssisədaxili təhvil-qəbul qaiməsinə əsasən, 03 dekabr 2012-ci il tarixdə təhvil verilmişdir. Anbara mədaxil edilmiş maddi aktivin malalanın ofisində, yaxud istehsalat sexində quraşdırılmasına 2000 manat (ƏDV-siz) xərc çəkilməmişdir və 05 yanvar 2013-cü il tarixdə istismara (istifadəyə) hazır vəziyyətdə əsas vəsaitin istismarına cavabdeh şəxsə (yaxud maddi məsul şəxsə) təhvil verilmişdir.

Bu halda maddi aktiv 05 yanvar 2013-cü il tarixdə dəyəri 12700 (10000+700+2000) manat məbləğində qiymətləndirilməklə (ƏDV-siz) MMUS-lar üzrə hesablar planının 111 №-li «Torpaq, tikili və avadanlıqlar - dəyər» hesabında əsas vəsait kimi malalan tərəfindən uçota alınır

7 №-li Standartın 9-cu maddəsində tikilməkdə və ya hazırlanmaqda olan hər hansı torpaq, tikili və avadanlıq (bizim misalda 28 noyabr 2012-ci il tarixdə alınan aktiv) tikinti və hazırlanma işləri başa çatanaqədək müvafiq torpaq, tikili və avadanlıq siniflərindən (torpaq, binalar, maşın və avadanlıqlar, nəqliyyat vasitələri, digər obyektlər, tikilməkdə olan obyektlər) birinə daxil edilməlidir.

Torpaq, tikili və avadanlıqların təsərrüfata daxil olması bir neçə formada ola bilər. Onlara torpaq, tikili və avadanlıqların satın alınması, tikilməsi və ya quraşdırılmasını, bu və ya digər təşkilatdan, ictimai fondlardan, sahibkarlardan əvəzsiz olaraq icarəyə götürülmüş vəsaitləri aid etmək olar. Göründüyü kimi, torpaq, tikili və avadanlıqların təsərrüfata daxil olması mənbələri müxtəlifdir. Təbii ki, onların sənədləşdirilməsi də müxtəlif olmalıdır. Buna görə də torpaq, tikili və avadanlıqların müəssisə və təşkilatlara daxilolma formasından asılı olaraq onlara

spesifik yanaşılmalıdır. Məsələn, torpaq, tikili və avadanlıqların təsərrüfata daxil olması alqı-satqı yolu ilə olmuşdursa, bu zaman alqı-satqı aktında göstərilən qiymətlər mövcud bazar qiymətliləri ilə müqayisə edilməlidir. Əgər burada kəskin fərqlər müəyyən edilərsə, bu fərqlərin səbəbi aydınlaşdırılmalıdır. Çünki, təcrübədə bu vasitə ilə mənimsəmə halına yol verilir. Digər tərəfdən, əgər torpaq, tikili və avadanlıqlar tikilmə yolu ilə təsərrüfata daxil olmuşdursa, bu zaman bir sıra prinsipial məsələlər qiymətləndirilməlidir. Yəni, torpaq, tikili və avadanlıqların faktiki dəyəri ilə smeta dəyəri müqayisə edilməlidir. Burada yol verilmiş kənarlaşmalar aşkarlanıb qiymətləndirilməlidir. Tikilmə yolu ilə təsərrüfata daxil olan torpaq, tikili və avadanlıqların tam istismara verilməsi bir qayda olaraq dövlət komissiyası tərəfindən qəbul-təhvil aktı vasitəsi ilə aparılır. Torpaq, tikili və avadanlıqların təsərrüfata daxil olması əvəzsiz, bağışlanma və ya icarə yolu ilə də əldə edilə bilər.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi tikilmə yolu ilə aktivlərin daxil olması və onların torpaq, tikili və avadanlıqlar kimi uçotda əks olunması qəbul-təhvil aktı ilə rəsmiləşdirilir. Yeni tikilmiş və istifadəyə verilən torpaq, tikili və avadanlıqlar xüsusi qayda ilə dövlət tərəfindən təşkil olunmuş qəbul komissiyası vasitəsilə yoxlanıb, qəbul olunur və həmin dövlət komissiyasının aktı ilə sənədləşdirilir. Mövcud qaydalara görə hər bir obyekt üzrə ayrılıqda qəbul-təhvil aktı tərtib olunur. Tərtib olunmuş aktda obyektin tam xarakteristikası, tikilmə, onun texniki göstəricilərə uyğunluğu, istifadə verildiyi tarix və s. göstərilir. Tərtib olunmuş akt ona əlavə olunmuş istehsal-texniki sənədlərlə birlikdə torpaq, tikili və avadanlıq kimi mədaxil olunması və inventar kartı açmaq üçün müəssisə mühasibatlığına təqdim olunur. İntentar kartları müəssisədə torpaq, tikili və avadanlıqların obyektlər üzrə uçotunun təşkili üçün açılır. İntentar kartında obyektin inventar nömrəsi, onun əsas göstəriciləri, ilkin dəyəri, amortizasiya norması, köhnəlmə həcmi və s. göstərilir. İntentar kartı mühasibatlıqda xüsusi ayrılmış torpaq, tikili və avadanlıqların uçotu üzrə jurnalda əks olunur. İntentar kartına əsasən müəssisənin mühasibatlığında daxil olmuş və çıxarılmış torpaq, tikili və avadanlıqların qruplar üzrə hərəkətinin

uçotu aparılır. Kiçik müəssisələrdə az miqdarda əsas vəsaitlərin olduğu halda onların obyektlər üzrə uçotu inventar kitablarında aparılır.

Torpaq, tikili və avadanlıqların sintetik uçotu aktiv hesab olan 111«Torpaq, tikili və avadanlıqlar (dəyər)» hesabında aparılır. Əsas vəsaitlərin köhnəlməsi 112«Torpaq, tikili və avadanlıqlar (amortizasiya)» hesabında uçota alınmalıdır.

Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 20 oktyabr 1995-ci il tarixli «Müəssisələrin mühasibat uçotunun Hesablar Planı və onun tətbiqinə dair Təlimat»da müəyyən olunduğu kimi 111«Torpaq, tikili və avadanlıqlar» hesabında əsas vəsaitlər ilk dəyərləri ilə uçota alınır. Həmin dəyərlər obyektlər üzrə aşağıdakı qaydada müəyyən edilir:

- təsisçilər tərəfindən müəssisəyə nizamnamə kapitalı kimi qoyulan obyektlər üçün tərəflərin müqavilə qiyməti ilə;

- müəssisənin özündə hazırlanmış, həmçinin başqa müəssisə və şəxslər tərəfindən pulla alınmış obyektlər üçün daşınma və quraşdırma üzrə xərclər də daxil edilməklə quraşdırılmış (tikilmiş), yaxud alınmış obyektlərə faktiki məsrəflərdən asılı olaraq;

- dövlət orqanlarından maddi yardım kimi, digər müəssisə və şəxslərdən isə əvəzsiz alınmış obyektlər üçün ekspert yolu ilə yaxud qəbul-təhvil sənədlərindəki məlumatlar üzrə müəyyən edilmiş dəyərlə.

Torpaq, tikili və avadanlıqların daxil olmasının xarakterindən, yəni hansı mənbədən daxil olması ilə əlaqədar olaraq müvafiq mühasibat yazılışı aparılır.

2.2 Torpaq, tikili və avadanlıqların (Əsas vəsaitlərin) amortizasiyası və köhnəlməsinin uçotu

Amortizasiya - uzunmüddətli aktivin tam dəyərini onun istismara yararlı müddətdə mənfəət və zərər haqqında hesabatda əks etdirilməsi məqsədilə həmin aktivin dəyərini faydalı istismar müddəti üzrə müntəzəm olaraq (sistematik) paylaşdırılması (bölüşdürülməsi) prosesidir. Uzunmüddətli aktiv köhnəldikcə cari ilin amortizasiyası əvvəlki illərin amortizasiyasına əlavə olunur və alınan ümumi məbləğ yığılmış amortizasiya adlandırılır. Aktivin ilkin dəyərindən yığılmış amortizasiyanın çıxılması nəticəsində onun ilin sonuna olan balans dəyəri alınır.

Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 01.06.1998-ci il tarixli 21-46 sayılı əmri ilə təsdiqlənmiş «Köhnəlmə (amortizasiya) hesablanması üçün yeni (açıq) metodunun tətbiqi üzrə Təlimat»a əsasən, təbəçiliyindən və mülkiyyət formasından asılı olmayaraq, Azərbaycan Respublikası ərazisində fəaliyyət göstərən bütün idarə, müəssisə və təşkilatlar balanslarında olan əsas vəsaitlərin balans (ilkin, bərpa) dəyərində köhnəlmə (amortizasiya) hesablanması üçün yeni (açıq) metodu tətbiq edilməyə başladı. Bu metod üzrə amortizasiya olunan əmlak və onların tam bərpası üçün illik köhnəlmə (amortizasiya) normaları müəyyən edildi. Məsələn, binalar üzrə illik amortizasiya norması ilkin dəyərin 5 faizədək olan hissəsi qədər hesablanır və bu da binanın ömür müddətinin 20 ($100\% : 5\%$) ildən az olmaması ilə məhdudlaşdırılır. Həmçinin, maşın və avadanlıqlar üzrə illik amortizasiya norması ilkin dəyərin 13 faizədək olan hissəsi qədər hesablanır və bu da maşın və avadanlıqların ömür müddətinin 7,7 ($100\% : 13\%$) ildən az olmaması ilə, nəqliyyat vasitələri üzrə illik amortizasiya norması ilkin dəyərin 15 faizədək olan hissəsi qədər hesablanır və bu da nəqliyyat vasitələrinin ömür müddətinin 6,7 ($100\% : 15\%$) ildən az olmaması ilə məhdudlaşdırılır.

Yuxarıda «ömür müddəti» anlayışından istifadə etdik. Hələ ənənəvi uçotun aparıldığı dövrdən bizə «əsas vəsaitin istismar müddəti» və ya «ömür müddəti»

ifadəsi tanışdır. İstismar müddəti dedikdə, əsas vəsaitin istismara verildiyi andan tam xarab olduğu dövrədək olan müddət başa düşülürdü.

«Faydalı istismar müddəti» amortizasiyanın hesablanması üçün əsas anlayışdır, çünki amortizasiyanın tətbiqi aktivin faydalı istismar müddətini əhatə edən dövrdə baş verir.

İlk baxışda «faydalı istismar müddəti» aktivin müəssisəyə daxil olduğu və ya istismara təhvil verildiyi dövrdən aktivin tam aşınaraq fiziki cəhətdən istismara yararsızlaşması baş verən dövrədək olan müddət kimi başa düşülə bilər. Amma bu anlayışa bir az da geniş məzmununda yanaşmaq lazımdır. Ola bilsin ki, aktiv hələ fiziki cəhətdən tam aşınmayıb, hətta tam saz vəziyyətdə qala bilər, lakin müəssisə üçün onun faydalı istismar müddəti başa çatmış hesab olunur.

7№-li MMUS-un 9-cu maddəsində göstərilir ki, torpaq, tikili və avadanlıq obyektinin faydalı istismar müddəti ya:

- (a) müəssisə tərəfindən torpaq, tikili və ya avadanlıq obyektinin istifadəyə yararlı olması gözlənilən dövrüdür; və ya
- (b) müəssisənin torpaq, tikili və ya avadanlıq obyektinin istifadəsindən əldə edəcəyi ehtimal olunan məhsul vahidlərinin miqdarıdır.

Əslində, aktivin «istifadəyə yararlı olması gözlənilən dövr» yalnız aktivin istismara verildiyi andan tam köhnələrək istismara yararsız hala düşəcəyi dövrə qədər olan müddət demək deyildir. Aktivin ömür müddəti çox ola bilər, lakin həmin müddət bütövlükdə müəssisə üçün aktivdən istifadə müddəti olmaya da bilər.

Adətən, aktivin faydalı istismar müddətini «il» zaman ölçüsü ilə göstərirlər. Lakin müəssisələr elə qeyri-adi və ya fərdi şərtlər daxilində işləyə bilər ki, faydalı istismar müddətinin zaman ölçüsü ilə ölçülməsi məna daşmadığına görə, aktivdən istifadə nəticəsində əldə olunan məhsul, iş və ya xidmətin miqdarı ilə ölçülməsi daha məqsədemüvafiq hesab edilə bilər.

«Bakı Şərab-1» ASC-də aktivin faydalı istismar müddətini müəyyən edən amil demək olar ki, həmişə zamandır. Yalnız nadir hallarda və qeyri-adi şərtlər daxilində məhsul vahidlərinin miqdarı daha uyğun amil hesab olunur.

Bakı Şərab-1 zavodu məhsulların (şərabların) daşınması məqsədilə yük maşını əldə etmişdir. Yük maşınının 5 il xidmət göstərəcəyi və həmin müddət ərzində onun vasitəsilə 150,000 şərabın daşınacağı ehtimal olunur. Bu halda, həmin zaman axınının aktivin köhnəlməsinə təsir göstərəcəyi mahiyyət etibarilə aydındır. Buna görə də köhnəlmənin hesablanması üçün zaman əsas kimi qəbul edilməlidir.

Bəzi hallarda aktivlərin faydalı istismar müddətinin müəyyən olunmasında standart qaydalar istifadə oluna bilməz. Bu zaman fərdi müəssisələrin mövcud şərtlər əsasında müstəqil fərziyyələr sürməsi lazım olacaq.

7№-li MMUS üzrə Şərhlər və Təvsiyələrdə aktivin faydalı istismar müddətini müəyyənləşdirmək üçün aşağıdakıların nəzərdən keçirilməsi göstərilmişdir:

1. Müəssisə tərəfindən aktivin istifadəyə yararlı olması gözlənilən dövr. Aktivin istifadəyə yararlı olması gözlənilən dövr onun ehtimal olunan potensialına və ya istehsal gücünə istinadən müəyyən edilir.

Hər il 150,000 km yol qət etməklə istismar ediləcək nəqliyyat vasitəsi, hər il ərzində cəmi 60,000 km yol qət edən oxşar nəqliyyat vasitəsi ilə müqayisədə daha qısa istismar müddətinə malik olacaqdır.

2. Aktivin istifadə edildiyi növbələrin sayı, müəssisənin təmir və texniki xidmət planı və aktivin istismara verilmədiyi dövrdə onun qorunması və saxlanması kimi əməliyyat amillərindən asılı olan, ehtimal edilən fiziki aşınma.

«Bakı Şərab-1» zavodunda üç növbəli iş rejimində istifadə edilən avadanlığın istismar müddəti, təqvim baxımından bir növbəli iş rejimində istifadə edilən avadanlığa nisbətən daha az olacaq. Lakin iqtisadi baxımdan bu, belə olmaya da bilər. Eyni şəkildə, müntəzəm olaraq təmir və texniki xidmət göstərilmiş aktiv, bu xidmətlərin göstərilmədiyi aktivlərə nisbətən daha uzun ömürlü olur.

3. İstehsalda baş verən dəyişikliklər və ya təkmilləşmə nəticəsində, yaxud da bazarda aktivin istehsal etdiyi mal və ya xidmətlər üzrə tələbdəki dəyişikliklər nəticəsində baş verən köhnəlmə.

Şərabların hazırlanması xətti konkret bir növün istehsalı üçün nəzərdə tutulmuşdur. Bazarda istehlakçıların zövqü dəyişdikcə və həmin məhsul növü köhnədikcə bazarda ona qarşı tələbat azaldığı üçün, istehsal avadanlıqları yeni növ məhsul istehsalı tələblərinə uyğun olaraq dəyişdirilməlidir. “Köhnə” növ üçün istehsal aktivlərinin faydalı istismar müddəti bazarda tələbin yüksək səviyyədə qaldığı müddətə bərabər olacaq.

4. İcarə müqaviləsinin müddətinin bitməsi kimi, aktivlərin istifadəsi üzrə hüquqi və oxşar məhdudiyyətlər.

«Bakı Şərab-1» zavodu məhsulların daşınması üçün yeni nəqliyyat vasitələri almaq və onları üç illik müddətin sonunda xaric etmək siyasətini tətbiq etmişdir. Bu siyasət, hətta bu avtomobillərin fiziki baxımdan müəssisə üçün daha uzun müddətə yararlı ola biləcəyi təqdirdə, avtomobillərin faydalı istismar müddətinin 3 ilə bərabər olduğunu müəyyən edir.

Beləliklə, müəssisə və ya təşkilata məxsus torpaq, tikili və avadanlıqların faydalı istismar müddəti həmin müəssisə və ya təşkilatın mülkiyyətçisi (təsisçisi və ya səhmdarı fiziki şəxs, təsisçisi və ya səhmdarı hüquqi şəxs, təsisçisi və ya səhmdarı olan dövlət təşkilatı) və müvafiq vəzifələr daşıyan idarəediciləri tərəfindən müstəqil olaraq, lakin standartların həqiqətən mülkiyyətçilərin xeyrinə düşünüülərək təsbit olunan tələbləri çərçivəsində müəyyənləşdirilir. Xüsusi mülkiyyət növünə aid müəssisələr mülkiyyətində olan torpaq, tikili və avadanlıqların faydalı istismar müddətinin müəyyənləşdirilməsi üçün nizamnaməsində və ya daxili maliyyə nəzarət qaydalarında xüsusi qaydalar müəyyənləşdirə bilirlər. Fərdi sahibkarlar da göstərilən məsələlərdə tam müstəqildirlər

7№-li MMUS-un 44-cü maddəsində göstərilir ki, aktivin amortizasiya olunan dəyəri onun faydalı istismar müddəti üzrə sisteməlik olaraq bölüşdürülməlidir. Standartın 52-ci maddəsində göstərilir ki, aktivin amortizasiya olunan dəyərinin onun faydalı istismar müddəti üzrə ardıcıl olaraq bölüşdürülməsi üçün müxtəlif amortizasiya metodlarından istifadə edilə bilər.

Bu metodlara aşağıdakılar aiddir:

- düz xətt metodu;
- azalan qalıq metodu;
- istehsal vahidi metodu.

«Bakı Şərab-1» zavodu 01.01.2012-ci il tarixində 100,000 manat dəyərində aktiv əldə etmişdir. Onun müəyyən edilmiş faydalı istismar müddəti beş il, son qalıq dəyəri isə 20,000 manatdır.

Düz xətt metoduna əsasən amortizasiya aşağıdakı şəkildə hesablanır:
 (İlkin dəyər - son qalıq dəyəri) : faydalı istismar müddəti = (100,000 - 20,000) : 5
 = 16,000 manat (hər il)

Bu metoda əsasən, illik amortizasiya ayırmaları bərabərdir və balans hesabatında əks olunacaq balans dəyəri hər il eyni məbləğdə azalacaq.

«Bakı Şərab-1» zavodu 01.01.2013-cü il tarixində 100,000 manat dəyərində aktiv əldə etmişdir. Onun müəyyən edilmiş faydalı istismar müddəti altı il, son qalıq dəyəri isə 20,000 manatdır. Aktiv illik amortizasiya dərəcəsi 25 faizdir.

Beləliklə, azalan qalıq metoduna əsasən aktivin illik amortizasiya ayırmaları və hər ilin sonuna balans dəyərləri aşağıdakı kimi olacaq:

İl	İlkin dəyər	Amortizasiya	İlin sonuna balans dəyəri
1	100 000	25 000	75 000
2	75 000	18 750	56 250
3	56 250	14 060	42 190
4	42 190	10 550	31 640
5	31 640	7 910	23 730
6	23 730	3 730	20 000

Bu metoda əsasən, amortizasiya dərəcəsi dəyişməz qalır, amortizasiya ayırmaları isə aktivin balans dəyərindən hesablandığı üçün ildən-ilə azalır.

Altıncı ilin amortizasiyasını tam 25%-lə hesabladıqca, amortizasiya ayırmaları 5932 manat təşkil edəcək ki, həmin məbləğin balans dəyərindən çıxılması nəticəsində 17798 manat məbləğində son qalıq dəyəri əldə ediləcək. Lakin, son qalıq dəyərinin 20000 manat müəyyən olduğunu nəzərə alaraq, altıncı il üzrə amortizasiya ayırmasını ilin əvvəlinə balans dəyəri ilə son qalıq dəyərinin fərqi (23730 – 20000) kimi müəyyən edirik.

Adətən, bina alındıqda, onun yeləşdiyi torpaq sahəsi də alınır. Bütün binaların müəyyən faydalı istismar müddəti mövcuddur və onlar bu müddətə

uyğun olaraq amortizasiya olunmalıdır. Lakin, torpaq sahəsinin faydalı istismar müddəti məhdud deyil və o, amortizasiya olunmadan həmişə mövcud olacaq. Təcrübədə bu o deməkdir ki, torpaq sahələri və binalar vahid obyekt olaraq əldə olunduqda, onların ayrıca dəyərləri müəyyən olunmalı və yalnız binalar üzrə amortizasiya hesablanmalıdır.

Bəzən müəssisələr fəaliyyətini müvəqqəti olaraq müəyyən müddətə dayandırirlar. Əsasən də özəlləşdirmə nəticəsində yaranan səhmdar cəmiyyətləri uzun müddət maliyyə imkanlarının zəif olmasına görə fəaliyyətini müəyyən müddətə saxlamalı olurlar. Hətta məhdud məsuliyyətli cəmiyyətlər də olur ki, fəaliyyətini 5 il müddətinə dayandırır. Bəzən başqa cür də olur, məsələn, xammalın vaxtında alınmaması və ya müştərilərin olmaması səbəbindən müəssisələr müvəqqəti olaraq fəaliyyətini saxlayırlar, yəni boşdayanmalar baş verir.

Bütün bu hallarda müəssisənin balansında olan əsas vəsaitlərə, yəni binalara, avadanlıqlara və digər uzunmüddətli əşyalara amortizasiya hesablanması davam etdirilməlidir və ya davam etdirilməsi mütləq dayandırılmalıdır?

Mühasibat uçotu məqsədləri üçün amortizasiya zamanı kommərsiya təşkilatları üçün 7№-il «Torpaq, tikili və avadanlıqlar» üzrə Milli Mühasibat Uçotu Standartının 47-ci maddəsində göstərilir ki, amortizasiya aktivin istismara verildiyi andan başlayaraq hesablanır, yəni müəssisə rəhbərliyi tərəfindən həmin aktivin müəyyən edilmiş qaydada işləməsi üçün zəruri olan məkan və vəziyyətə gətirildiyi andan və bu aktivin faktiki istifadəsindən asılı olmayaraq hesablanmağa başlamalıdır. Aktivdən müntəzəm olaraq istifadə edilməməsi faktı amortizasiyanın dayandırılmasına mütləq səbəb kimi hesab edilməli deyil. Aşağıdakı hallardan hər hansı biri daha tez baş verdikdə amortizasiyanın hesablanması həmin tarixdə dərhal dayandırılmalıdır:

(a) aktiv satış üçün nəzərdə tutulduqda, lakin həmin tarixdə tam olaraq amortizasiya edilmədikdə;

(b) aktivin tanınması dayandırıldıqda;

(c) aktiv tam amortizasiya olunmuş, lakin onun tanınması dayandırılmadıqda.

47-ci maddənin məzmunundan belə aydın olur ki, müəssisələr fəaliyyətini müvəqqəti olaraq müəyyən müddətə dayandırmasından, özəlləşdirmə nəticəsində yaranan səhmdar cəmiyyətləri uzun müddət maliyyə imkanlarının zəif olmasına görə fəaliyyətini müəyyən müddətə saxlamasından, məhdud məsuliyyətli cəmiyyətlər fəaliyyətini 5 il müddətinə dayandırmasından, xammalın vaxtında alınmaması və ya müştərilərin olmaması səbəbindən müəssisələr müvəqqəti olaraq fəaliyyətini saxlamasından, boşdayanmaların baş verməsindən asılı olmayaraq, amortizasiya hesablanması davam etdirilə bilər. Əsas vəsaitlərin satılması barədə qərar qəbul edildikdə, ləğv edildikdə və tam amortizasiya olunduqda amortizasiya hesablanması dayandırılır.

2.3 Torpaq, tikili və avadanlıqların (Əsas vəsaitlərin) təsərrüfatdan çıxmasının uçotu

İstismar prosesində əsas vəsaitlər, həmişə aşınır, belə vəziyyət davam edərsə onda gələcəkdə onların istifadəsi mümkün olmur yaxud iqtisadi cəhətdən məqsəduyğun deyildir. Tam köhnəlmiş əsas vəsaitlər ləğv edilməlidir və

balansdan silinməlidir. Bununla bərabər təsərrüfat fəaliyyətində bir çox və digər səbəblər üzündən əsas vəsaitlər təsərrüfatdan çıxış edilir: onlar hər hansı səbəb üzündən başqa təsərrüfata əvəzsiz verilə bilər; artıq olan və istifadə edilməyən əsas vəsaitlər başqa təsərrüfata verilə bilər; payla iştirak qaydasında torpaq, tikili və avadanlıqlar təsərrüfatlararası müəssisələrə verilə bilər; təbii fəlakət nəticəsində (yanğın, daşqın, zəlzələ və s.) əsas vəsaitlər məhv ola bilər; yenidən təchiz edilmə və modernləşmə ilə əlaqədar inventar obyektlərinin bir hissəsi ləğv oluna bilər; torpaq, tikili və avadanlıqlar tərkibinə daxil olan, inventar xarakteri daşımayan əsaslı məsrəflər onların ödəmə müddətinin keçməsi və s. üzrə balansdan silinir.

Torpaq, tikili və avadanlıqların tərkibinə daxil olan obyektlər təsərrüfatdan çıxarılanda yararlılıq qabiliyyətini itirmiş binaların, qurğuların, maşınların, avadanlıqların, nəqliyyat vəsaitlərinin və əsas vəsaitlərin tərkibinə daxil olan digər əmlakların silinməsi qaydası haqqında mövcud qaydaya uyğun olaraq balansdan silinir.

«Torpaq, tikili və avadanlıqlar» adlı 7 №-li Milli Mühasibat Uçotu Standartının 55-ci maddəsinə əsasən aktiv silindikdə və ya onun istifadəsindən, satışından gələcək iqtisadi səmərənin əldə edilməsi ehtimalı qalmadıqda torpaq, tikili və avadanlıqlar obyektinin balans dəyərinin tanınması dayandırılır.

Torpaq, tikili və avadanlıqlar obyektinin tanınmasının dayandırılması nəticəsində yaranan qazanc və ya itki mənfəət və zərər haqqında hesabatda əks etdirilməlidir. «İcarə» adlı 14 №-li MMUS satış və geri icarə üzrə başqa yanaşmanı tələb etdiyi hallar istisna olunur. Əldə edilmiş hər hansı qeyri-əməliyyat gəlirləri əsas gəlir sətrində gəlir kimi təsnif edilməməlidir.

Torpaq, tikili və avadanlıq obyektlərinin tanınmasının dayandırılması üzrə MUBS-nın 68-ci maddəsinə əsasən adi fəaliyyəti zamanı digərlərinə icarə üçün nəzərdə tutulan torpaq, tikili və avadanlıqları müntəzəm olaraq satan müəssisə bu aktivlərin icarəyə verilmədiyi və satış üçün nəzərdə tutulduğu andan balans dəyərində ehtiyat hesabına keçirməlidir. Belə aktivlərin satışından daxilolmalar «Gəlir» adlı 18 №-li MUBS -a uyğun olaraq gəlir kimi tanınmalıdır. Adi biznes

fəaliyyəti ərzində satış məqsədilə saxlanılan aktivlər ehtiyatlara köçürülən zaman 5 №-li MUBS tətbiq edilmir.

Torpaq, tikili və avadanlıq obyektlərinin xaric edilməsi bir sıra yollarla baş verə bilər (məsələn, satış, maliyyə icarəsi, ianə). Torpaq, tikili və avadanlıq obyektlərinin xaric edilməsi tarixinin müəyyənləşdirilməsi üçün müəssisə malların satışından gəlirin tanınması üçün tətbiq etdiyi «Gəlir» adlı 18 №-li MUBS-da göstərilmiş meyarı tətbiq edir. Bu meyar 17 №-li Mühəsibat Uçotunun Beynəlxalq Standartında satış və geri icarə nəticəsində xaric olunan aktivlərə tətbiq edilir.

Milli Mühəsibat Uçotu Standartının 10-cu maddəsində öz əksini tapmış tanınma prinsipinə əsasən, müəssisə torpaq, tikili və avadanlıqlar obyektinin bir hissəsinin yeni hissə ilə əvəz edilməsinə çəkilən xərci aktivin balans dəyərində tanıyarsa, bu zaman, hətta ayrıca amortizasiya edilməsi halı mövcuddursa belə, müəssisə həmin aktivin əvəz edilmiş köhnə hissəsinin balans dəyərinin tanınmasını dayandırmalıdır. Əgər müəssisə aktivin əvəz edilmiş köhnə hissəsinin balans dəyərini müəyyən edə bilmirsə, bu zaman müəssisə əvəz edilmiş köhnə hissənin alış və ya inşa edilməsi tarixinə olan ilkin dəyərinin əvəzinə yeni hissəyə çəkilən xərcin dəyərini tətbiq edə bilər.

Torpaq, tikili və avadanlıq obyektinin tanınmasının dayandırılması üzrə yaranan gəlir və ya zərər bu obyektin balans dəyəri ilə xaric olma üzrə xalis daxil olma məbləği arasındakı fərq kimi müəyyənləşdirilir.

Torpaq, tikili və avadanlıqlar obyektinin xaric olmasından əldə edilən məbləğ ilkin olaraq ədalətli dəyərlə tanınır. Əgər aktivlə bağlı ödəniş təxirə salınsa, satışdan əldə edilən məbləğ ilkin olaraq pul vəsaitlərinin ekvivalenti ilə ifadə olunan satış qiymətilə tanınmalıdır. Satışdan əldə edilən məbləğin nominal dəyəri ilə pul vəsaitlərinin ekvivalenti ilə ifadə olunan satış qiyməti arasındakı fərq «Gəlirlər» üzrə 6 №-li Milli Mühəsibat Uçotu Standartına əsasən effektiv faiz gəliri kimi tanınır.

Gələcəkdə istifadə etmək üçün yaramayan, bərpa təmirinin aparılması mümkün olmayan və səmərəli olmayan əsas vəsaitləri müəyyən etmək üçün,

həmçinin əmlakın silinməsinə dair lazımı sənədləşməni rəsmiyyətə salmaq üçün daimi fəaliyyətdə olan komissiya yaradılır. Komissiyanın tərkibinə daxil edilir:müəssisə rəhbərinin müavini,baş mühəndis (baş mexanik), tikinti- mühəndisi (iş icraçısı – texnik), baş mühasib yaxud onun müavini və lazım gələrsə digər mütəxəsislər. Silinməyə qədər mürəkkəb maşınların təbii fəlakət yaxud avariya nəticəsində sıradan çıxanlardan başqa texniki vəziyyətinin yoxlanmasını təsərrüfat idarəsinin nümayəndəsi aparır. Bunun üçün müəssisə müəyyən olunan vaxta baxış üçün maşınları və müvafiq sənədləri hazırlayır. Təbii fəlakət nəticəsində məhv edilmiş əsas vəsaitlərin balansdan silinməsi üçün sənədlərin yoxlanması zamanı Dövlət sığorta idarələrinin nümayəndəsi mütləq iştirak etməlidir. Bu və ya digər obyektin silinməsi üçün qərar qəbul edildikdə sonra əmlakın silinməsi üçün aşağıdakı formalar tətbiq edilir:bina və qurğuların silinməsi aktı (104 – KT № li forma); maşınların, avadanlıqların və nəqliyyat vasitələrinin silinməsi aktı (105 – KT № li forma); istehsalat və təsərrüfat inventarlarının silinmə aktı (8-MB №li forma). Əmlakın silinməsi aktlarında obyektin ilk dəyəri, köhnəlmə məbləği, aparılan əsaslı təmirin sayı və s. göstərilir. Komissiya aktda obyektin silinmə səbəblərini, lazım gələrsə əmlakın vaxtından əvvəl çıxdaşında günahkarları, konkret şəxsləri göstərir.

Komissiya əsas vəsaitlər ləğv edilərkən alınan materialların, ayrı-ayrı şəbəkələrin və detalların istifadəsinin mümkünlüyünü müəyyən etməli və onlara qiymət verməlidir. Bundan əlavə qiymətli metalları olan çıxarılan bütün detallar və şəbəkələr haqqında qeyd aparmalıdır. Komissiya müzakirə və təsdiq üçün əmlakın silinmə aktlarını onlara əlavə edilən sənədlərlə birlikdə təsərrüfatın rəhbərliyinə verir.

Aktın təsdiqinə qədər əsas vəsaitlərin sökülməsinə və məhv edilməsinə icazə verilmir. Yalnız akt təsdiq edildikdən sonra əsas vəsaitlər sökülür və aktın əmlakın faktiki ləğv etmə bölməsi doldurulur. Təsdiq edilmiş aktlar mühasibatlığa verilir və onların əsasında inventar kartoçkalarında, inventar siyahılarında və s.də əsas vəsaitlərin təsərrüfatdan çıxması haqqında müvafiq qeydlər edilir. Aktların

əsasında ləğv etmə zamanı alınmış material qiymətliləri mədaxil edilir. Həmçinin mühasibatlıq təsərrüfatdan çıxmasının nəticəsini müəyyən edir.

«Bakı Şərab-1» ASC-də torpaq, tikili və avadanlıqlar obyektini təsərrüfatdan çıxan zaman (satıldıqda, silindikdə, əvəzsiz olaraq verildikdə və s.) inventar dəyəri ilə balansdan silinməsinə aşağıdakı mühasibat yazılışı aparılır:

Əməliyyatın məzmunu	MMUS	
	Debet	Kredit
Əsas vəsait ilk dəyərlə silinir	731	111
Əsas vəsaitin köhnəlmə silinir	112	731
Əsas vəsait alıcıya təqdim edilir	171	611
Əsas vəsaitə ƏDV hesablanır	731	521
Satışla əlaqədar digər xərclər çəkilir	731	538
Satışın maya dəyəri silinir	611	731
Satışdan gəlir əldə olunduqda	611	801
Satışdan zərər əldə olunduqda	801	731

Torpaq, tikili və avadanlıqların ləğv edilməsi prosesində binaların, maşınların və avadanlıqların sökülməsinə və sairəyə təsərrüfat müəyyən xərclər çəkir. Təcrübə apardığımız müəssisədə bütün bu xərclər 533 №-li «Əməyin ödənişi üzrə işçi heyətinə olan borclar», 202-2 №-li «Köməkçi istehsalat» və s. hesabların krediti ilə müxabirləşməklə 731 №-li «Sair əməliyyat xərcləri» hesabının debetində uçota alınır. Əsas vəsaitlərin ləğv edilməsindən alınan material qiymətliləri müəyyən olunmuş qiymətlə mədaxil edilir, bununla da material qiymətliləri uçota alan hesabın (201) debetində və 731 №-li «Sair əməliyyat xərcləri» hesabının kreditində yazılış aparılır. Əsas vəsaitlərin ləğv edilməsinin nəticəsi – alınan nəticədən asılı olaraq 611 №-li hesabdən 801 №-li «Ümumi mənfəət (zərər)» hesabına silinir. Əgər əsas vəsaitlərin ləğv edilməsindən mənfəət alınarsa 611 №-li hesabın debetində və 801 №-li hesabın kreditində yazılış aparılır; əgər əsas vəsaitlərin ləğv edilməsindən zərər alınarsa onda 731 №-li hesabın kreditində və 801 №-li hesabın debetində yazılış aparılır. Əsas vəsaitlərin

satışı zamanı da hesablar üzrə eyni qaydada yazılış aparılır. Belə ki, əsas vəsaitlər satıldıqda onlar 111 №-li hesabın kreditində və 731 №-li hesabın debetində əks etdirilir. Eyni zamanda köhnəlmənin silinməsi 112 №-li hesabın debetində və 731 №-li hesabın kreditində əks etdirilir. Satılan vəsaitlərə görə çatası məbləğ 611 №-li «Sair əməliyyat gəlirləri» hesabının kreditində və 538 №-li «Digər qısamüddətli kreditor borcları» hesabının debetində əks etdirilir. Alınan nəticə 801 №-li «Ümumi mənfəət (zərər)» hesabına keçirilir. Əsas vəsaitlərin əksikgəlməsi yaxud xarab olması hallarında onlar eyni qaydada 111 №-li hesabdən 731 №-li hesabda silinməklə balansdan silinir. Sonra əksikgələn avadanlıqların qalıq dəyəri günahkardan tutmaq üçün müəyyənləşdirilmiş ziyanlar ödənilmək üçün nəzərdə tutulduqda 731 №-li hesabın kreditində 538 №-li «Digər qısamüddətli kreditor borcları» hesabının debetində yazılış aparılır.

2.4 Torpaq, tikili və avadanlıqların (Əsas vəsaitlərin) əsaslı təmiri xərclərinin uçotu

Təmir xərclərinə əsas vəsaitlərin (binalar, tikintilər, qurğular, maşınlar, avadanlıq və hesablama texnikası, nəqliyyat vasitələri) istismar müddətinin uzadılması məqsədilə smeta sənədləri əsasında il ərzində bir dəfədən çox olmamaq şərtilə yerinə yetirilən işlər üzrə onların tam bərpasına, o cümlədən tam aşınmış

(köhnəlmiş), sıradan çıxmış konstruksiyalarının, aqreqatlarının, qurğuların bütün hissələrinin sökülməsinə və dəyişdirilməsinə çəkilən xərclər aid edilir.

Torpaq, tikili və avadanlıqların saxlanması (inzibati və istehsal binalarının işıqlandırılması, avadanlıq və qurğulara göstərilən texniki xidmət, texniki baxış) və istismarı (avadanlıq və qurğuların qızdırılması, yağlanması, sazlanması) ilə bağlı olan xərclər təmir xərclərinə aid edilmir.

MUBS-nın 14-cü maddəsində tanınma prinsiplərinə uyğun olaraq, «Bakı Şərab-1» ASC torpaq, tikili və avadanlıq obyektinin balans dəyərində obyektin gündəlik xidmət məsrəflərini tanımır. Əvəzində bu məsrəflər mənfəət və zərərdə xərc kimi tanınır. Gündəlik xidmət məsrəfləri başlıca olaraq əmək və istehlak mallarının dəyəridir və bura kiçik hissələrin dəyəri də daxil ola bilər. Bu xərclərin məqsədi tez-tez torpaq, tikili və avadanlıq obyektinin “təmiri və istismarı” üçün çəkilən xərclər kimi göstərilir.

Torpaq, tikili və avadanlığın bir neçə obyektinin hissələri mütəmadi məsafə yerdəyişməsi tələb edə bilər. Torpaq, tikili və avadanlıq hissələri həmçinin, binanın iç divarlarının dəyişilməsi kimi daha az təkrarlanan yerdəyişmə və ya təkrarlanmayan yerdəyişməni yaratmaq üçün də tələb edilə bilər. 14-cü maddədəki tanınma prinsipi əsasında təşkilat tanınma meyarının ödənilməsi təqdirdə xərclər yaranan zaman torpaq, tikili və avadanlıq obyektinin əvəz edilən hissəsinin xərclərini sözügedən obyektin balans dəyərində tanıyır. Əvəz edilən hissələrin balans dəyərinin tanınması bu Standartın tanınmanın dayandırılması haqqında olan bölmələrinə uyğun olaraq dayandırılır.

Təmir cari və ya əsaslı ola bilər. Əsaslı təmir nəticəsində əsas vəsaitlərin bir sıra hissələrinin dəyişilməsi və bərpa olunması həyata keçirilir. Cari təmirin aparılması nəticəsində isə əsas vəsaitlərin vaxtından əvvəl köhnəlməsinin qarşısı alınır. Təmir işləri podrat və ya təsərrüfat üsulları ilə aparılır.

Podrat üsulu ilə aparılan təmir işləri — sifarişçi ilə razılaşdırılmış qiymətlər əsasında podratçılar tərəfindən müvafiq normativ sənədlə (müqavilə, smeta, görülmüş işlər üzrə qəbul-təhvil aktı və digər uçot sənədləri) rəsmiləşdirilən yerinə yetirilmiş təmir işləridir.

Təsərrüfat üsulu ilə yerinə yetirilən təmir işləri — sahibkar və ya təşkilatın öz vəsaiti hesabına mövcud ştat cədvəlinə uyğun fəaliyyət göstərən tikinti şöbəsi (bölməsi), xüsusiləşdirilmiş briqada (dəstə), habelə mövsümü xarakterli təmir işlərinin aparılması (görülməsi) üçün müvafiq briqada (dəstə) vasitəsi ilə həyata keçirilən təmir işləridir.

Podrat üsulu ilə təmir işləri podratçılarla razılaşdırılmış qiymətlə, təsərrüfat üsulu ilə təmir işləri isə faktiki maya dəyəri ilə qiymətləndirilir.

Təmir xərcləri, yerinə yetirilmiş təmir işlərinin məbləğləri ayrı-ayrı kateqoriyalar üzrə uçota alınır və biri digərinə aid edilmir.

Müəyyən edilmiş hədd daxilində gəlirdən çıxılan təmir xərclərinin proqnozlaşdırılması haqqında məlumatlar ümumiləşdirilmək üçün Bakı Şərab-1 zavodunun «Mühasibat uçotunun hesablar planı»nda «Norma daxilində hesablanmış təmir xərcləri» hesabında əks etdirilir.

«Bakı Şərab-1» ASC-də proqnozlaşdırılmış gəlirdən çıxılan təmir xərcləri 202 «İstehsalat məsrəfləri» hesabının debeti və 201 «Material ehtiyatları» hesabının kreditində uçota alınır.

«Bakı Şərab-1» ASC-də faktiki yerinə yetirilmiş təmir işləri uçota alındıqda 202 «İstehsalat məsrəfləri» hesabın debeti və 431 «Malsatan və podratçılara uzunmüddətli kreditor borcları» və ya 531 «Malsatan və podratçılara qısamüddətli kreditor borcları» hesabının krediti üzrə mühasibat yazılışı verilir.

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin «Gəlirdən çıxılmalı olan təmir xərclərinin məhdudlaşdırılan həddi barədə» 13 yanvar 2001-ci il tarixli 14 №-li Qərarının 1-ci və «Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin bəzi qərarlarına dəyişikliklər və əlavələr edilməsi barədə» 28 fevral 2002-ci il tarixli 34 №-li Qərarının 5-ci bəndlərinə əsasən hər il üçün gəlirdən çıxılmalı olan təmir xərclərinin məbləği torpaq, tikili və avadanlıqların hər bir kateqoriyasının ilin sonuna balans üzrə qalıq dəyərinin aşağıdakı həddi ilə məhdudlaşdırılır:

- binalar, tikililər və qurğular — 2%;
- maşınlar, avadanlıqlar və hesablama texnikası — 5%;
- nəqliyyat vasitələri — 5%;

- digər əsas vəsaitlər —3%;
- köhnəlmə (amortizasiya) hesablanmayan əsas vəsaitlər —0%

Kassa metodu ilə işləyən sahibkar gəlirdən çıxılmalı olan təmir xərclərini müəyyənləşdirmək üçün torpaq, tikili və avadanlıqların hər bir kateqoriyası üzrə çəkilən həmin xərclərin uçotunu, onların ödənilmə vaxtdan aparmalıdır.

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin «Gəlirdən çıxılmalı olan təmir xərclərinin məhdudlaşdırılan həddi barədə» 13 yanvar 2001-ci il tarixli 14 №-li Qərarının 2-ci bəndinin 2-ci abzasına əsasən təmir xərclərinin faktiki məbləği müəyyən edilən həddən artıq olduqda, bu fərq hər bir kateqoriyaya aid torpaq, tikili və avadanlıqların balans üzrə qalıq dəyərinin artmasına aid edilir.

«Bakı Şərab-1» ASC-də təmir xərclərinin faktiki məbləğinin, müəyyən edilmiş həddən artıq olan və hər bir kateqoriyaya aid torpaq, tikili və avadanlıqların balans üzrə qalıq dəyərinin artırılmasına yönəldilən məbləğinin (fərqin), təmir işlərinin aparılması ilə bağlı tətbiq edilən üsullardan asılı olmayaraq mühasibat uçotunda aşağıdakı kimi əks etdirilir.

Zavodda normadan artıq yerinə yetirilmiş təmir xərclərinin uçotu 113 «Torpaq, tikili və avadanlıqlarla bağlı məsrəflərin kapitallaşdırılması hesabının debeti və 202 «İstehsalat məsrəfləri» hesabının kreditində əks etdirilir.

Bu zaman sahibkarda proqnozlaşdırılmış təmir xərclərindən faktiki yerinə yetirilmiş təmir xərcləri az olduqda xərclərin faktiki məbləği arasındakı fərq 202 «İstehsalat məsrəfləri» hesabının debeti və 201 «Material ehtiyatları» hesabının kreditində qalıq kimi saxlanılmaqla növbəti vergi ilində gəlirdən çıxıla bilən müvafiq kateqoriyalar üzrə təmir xərcləri normaları məbləğlərinə əlavə edilir.

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin «Gəlirdən çıxılmalı olan təmir xərclərinin məhdudlaşdırılan həddi barədə» 13 yanvar 2001-ci il tarixli 14 №-li Qərarının 3-cü bəndinə əsasən amortizasiya olunmayan, köhnəlmə (amortizasiya) hesablanmayan torpaq, tikili və avadanlıqların təmirinə çəkilmiş xərclər gəlirdən çıxılmır və onların balans dəyərini artırır.

İcarəyə götürülmüş torpaq, tikili və avadanlıqların təmiri üzrə xərclərin gəlirdən çıxılan məbləği torpaq, tikili və avadanlıqların hər bir kateqoriyasının ilin

sonuna balans üzrə qalıq dəyərinin müəyyən edilmiş faiz həddi ilə məhdudlaşdırılır.

Torpaq, tikili və avadanlıqların icarəyə götürülməsi müddətləri, şərtləri, habelə onların təmiri üzrə xərclər qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş qaydada icarəyə verənlə icarəçi arasında bağlanan müqavilədə razılaşdırılır. Bağlanmış müqavilənin şərtlərindən asılı olaraq torpaq, tikili və avadanlıqlar uçota alınır.

Bir ildən artıq müddətdə icarəyə götürülən, gələcəkdə alınma hüququ olan, yaxud alınma hüququ olmayan, müqavilədə nəzərdə tutulmuş qiymətlərlə icarəçinin mülkiyyətinə keçən obyektlər torpaq, tikili və avadanlıqlara aid edilməklə, icarəçi tərəfindən uçota alınır.

Bir ildən az müddətə icarəyə götürülən, alınma hüququ olmayan, müqavilədə nəzərdə tutulmuş qiymətlərlə icarəçinin mülkiyyətinə keçməyən obyektlər, torpaq, tikili və avadanlıqlara aid edilmədiyi üçün uçota alınmır.

İcarəçi tərəfindən qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş qaydada icarəyə götürülmüş və uçota alınmış torpaq, tikili və avadanlıqlar üzrə təmir xərcləri müəyyən olunmuş hədd daxilində icarəçinin gəlirindən çıxılır.

İcarəyə götürülmüş və uçota alınmamış torpaq, tikili və avadanlıqlar icarəçi tərəfindən təmir olunduqda, bununla əlaqədar xərcləri təsdiqləyən lazımi sənədlər icarəyə verənə təqdim edilir.

Təmir işlərinin dəyəri icarəyə verən tərəfindən birbaşa ödənişlə və ya bu işlər icarəçinin öz vəsaitləri hesabına aparıldıqda, icarə haqqının azaldılması yolu ilə kompensasiya edilə bilər.

Bu əməliyyatlar üzrə «Bakı Şərab-1» ASC-də «Malsatan və podartçılara qısamüddətli kreditör borcları» və ya «Malsatan və podartçılara uzunmüddətli kreditör borcları» hesabının debeti, «Alıcılar və sifarişçilərin qısamüddətli debitor borcları» və ya «Alıcılar və sifarişçilərin uzunmüddətli debitor borcları» hesabının krediti ilə müxabiləşir.

İcarəyə götürülmüş və uçota alınmamış torpaq, tikili və avadanlıqlar üzrə təmir işləri hesablaşma metodu tətbiq edən icarəyə verənin hesabına aparıldıqda,

yaxud icarəçinin hesabına aparılaraq icarə haqqı ilə əvəzləşdirildikdə, təmir xərcləri müəyyən olunmuş hədd daxilində icarəyə verənin gəlirindən çıxılır.

Kassa metodu ilə uçotu aparan sahibkar üçün bu həddin müəyyən edilməsi torpaq, tikili və avadanlıqların hər bir kateqoriyası üzrə çəkilən təmir xərclərinin ödənilməsi vaxtdan uçota alınır.

Təmir xərclərinin faktiki məbləği müəyyən edilən həddən artıq olduqda, artıq olan məbləğ hər bir kateqoriyaya aid torpaq, tikili və avadanlıqların balans üzrə qalıq dəyərinin artmasına aid edilir.

Torpaq, tikili və avadanlıqların hər bir kateqoriyasının ilin sonuna balans üzrə qalıq dəyəri sıfıra bərabər olduqda, təmir xərclərinin faktiki məbləği müvafiq kateqoriyaya aid torpaq, tikili və avadanlıqların balans üzrə qalıq dəyərinə aid edilir.

III FƏSİL. TORPAQ, TİKİLİ VƏ AVADANLIQLARDAN (ƏSAS VƏSAİTLƏRDƏN) İSTİFADƏNİN TƏHLİLİ

3.1 Təhlilin məqsədi, mənbələri və vəzifələri

Dövlət və qeyri-dövlət müəssisələrində torpaq, tikili və avadanlıqların həcmi artdıqca, onların tərkibində istehsal təyinatlı vəsaitlərin, xüsusilə də maşın və avadanlıqların payı artdıqca, istehsal proseslərin mexanikləşdirilməsi, avtomatlaşdırılması, avtomatik idarəetmə sistemlərinin, axın xətlərinin, özü-özünü idarə edən maşın və avadanlıqların tətbiqi dairəsi genişləndikcə, milli müəssisələrdə xaricdən baha qiymətlərlə alınan güclü maşın və avadanlıqlardan istifadə miqyasları genişləndikcə istehsal müəssisələrində mövcud torpaq, tikili və

avadanlıqların daha da effektiv istifadə olunmasına ehtiyac da artır. Buna görə də mülkiyyət formasından və tabeçiliyindən, istehsalın həcmi və strukturundan, istehsal istiqamətlərindən, irili və xırdalığından və digər fərqləndirici əlamətlərdən asılı olmayaraq ölkənin ərazisində fəaliyyət göstərən bütün təsərrüfat subyektlərində torpaq, tikili və avadanlıqlardan, xüsusilə də istehsal təyinatlı əsas vəsaitlərdən, ilk növbədə texnoloji prosesləri icra edən maşın və avadanlıqlardan və digər texniki vasitələrdən istifadə göstəriciləri təhlil edilir.

Bazar rəqabəti şəraitində daha məhsuldar, əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsini təmin edən, çıxar və tullantının miqdarını azaldan, yüksək keyfiyyətli məhsul, iş və xidmətləri istehsal etmək və bazara çıxartmaq imkanlarına malik maşın və avadanlıqlarla təchiz olunan müəssisələr daxili və xarici bazarlara daha tez reallaşdırıla bilən məhsullar çıxartmaqla yüksək rəqabət qabiliyyətinə nail olurlar. Bazar rəqabəti dərinləşdikcə istehsal texnologiyalarında daha məhsuldar maşın və avadanlıqlardan istifadə olunmasına ehtiyac daha sürətlə artır.

Deyilənlərdən aydın olur ki, sənaye müəssisələrində məhsul, iş və xidmətlər istehsalı həcmi çoxaldılması, onların keyfiyyətinin yüksəldilməsinin ən vacib amillərdən biri də təsərrüfat subyektlərinin əsas vəsaitlərlə təchiz olunması və onlardan istifadənin effektivliyinin yüksəldilməsidir. Bu səbəbdən də mülkiyyət formasından və tabeçiliyindən asılı olmayaraq ölkənin ərazisində fəaliyyətdə olan bütün sənaye müəssisələrində torpaq, tikili və avadanlıqlarla təchiz olunması və onlardan istifadəni xarakterizə edən göstəricilər sistemi təhlil edilir. Bu sahə də, xüsusən də təcrübə apardığımız «Bakı Şərab-1» ASC-də təhlilin qarşısında duran əsas vəzifələr aşağıdakılardır:

1. Bütövlükdə müəssisə üzrə onun sexləri və digər təsərrüfat bölmələri üzrə əsas vəsaitlərlə təmin olunmasını təyin etmək;
2. Son 5-10 ilin təmsalında onların dinamikasını və onun məqsəduyğunluğunu təyin etmək;
3. Əsas vəsaitlərin strukturunu öyrənmək və onda əmələ gələn dəyişiklikləri qiymətləndirmək;
4. Əsas vəsaitlərdən istifadə dərəcəsini öyrənmək və mövcud istifadə

vəziyyətinin istehsalın həcminə və digər göstəricilərə təsirini hesablamaq;

5. Əsas vəsaitlərin texniki vəziyyətini öyrənmək və qiymətləndirmək;

6. Əsas vəsaitlərdən istifadənin daha da yaxşılaşdırılmasını təmin edən təsərrüfatdaxili ehtiyatları aşkara çıxartmaq və onların səfərbər edilməsini təmin edən tədbirlər planını hazırlamaq və i.a.

Əsas vəsaitlərlə təmin olunması və onlardan istifadəni təhlil etmək üçün aşağıdakı informasiya mənbələrindən istifadə edilir:

1. Müəssisənin biznes planı;

2. Müəssisənin texniki-inkişaf planı;

3. Mühasibat balansı;

4. Müəssisə balansına 5№-li əlavə;

5. 11№-li «Əsas fondların (vəsaitin) mövcudluğu və hərəkəti haqqında hesabat»;

6. İstehsal gücü balansı;

7. Əsas vəsait obyektlərinin təzədən qiymətləndirilməsinə dair sənədləşdirmələr;

8. Əsas vəsait obyektlərinin kartoçkaları;

9. Layihə-texniki sənədləşdirmələr;

10. Əsas vəsait obyektlərinin texniki vəziyyətinə dair aktlar;

11. Mütəxəssislərin raportları;

12. Ayrı-ayrı əsas vəsait obyektlərinin istismarı qaydaları;

13. Texniki sənədləşmələr;

14. Maşın və avadanlıqların boş dayanmaları və onlar səbəblərinə dair aktlar;

15. Maşın və avadanlıqların iş vaxtı fonduna dair hesablamalar və i.a.

Əsas fondlardan istifadə olunan hərəkətdən və texniki vəziyyətdən bilavasitə asılı olduğuna görə təhlil zamanı illik hesabatda balans əlavə edilən 5№-li hesabatda, 11№-li «Əsas vəsaitin mövcudluğu və hərəkətinə» dair hesabatda, texniki pasportda və hər bir əsas vəsait obyektinə üçün ayrıca açılan

kartoçkalarda, əsas vəsaitin qəbulu, ləğv edilməsi və digər xaric olmalar barədə aktlarda və digər informasiya mənbələrində verilən məlumatlardan istifadə etməklə, onların dinamikası və strukturunda əmələ gələn dəyişikliklər öyrənilir.

3.2 Torpaq, tikili və avadanlıqlardan (Əsas vəsaitlərdən) istifadənin təhlili

Sənaye müəsisələrinin əsas istehsal fondu istehsal və qeyri-istehsal sahəsində istifadə olunma təyinatına görə əsasən iki qrupa bölünür:

1. Sənaye istehsal təyinatlı torpaq, tikili və avadanlıqlar
2. Qeyri-istehsal təyinatlı torpaq, tikili və avadanlıqlar

Müəsisənin torpaq, tikili və avadanlıqlarla təmin olunmasını təhlil edərkən, əvvəlcə müəsisənin əsas vəsaitlərlə kifayət dərəcədə təmin olunub-olunmamasını, onun dinamikasını, tərkibini, quruluşunu, texniki səviyyəsini, istehsalın və onun təşkili səviyyəsini öyrənmək lazımdır.

Bununla əlaqədar olaraq iqtisadi təhlilin əsas vəzifələrindən biri bu qruplar üzrə əsas vəsaitlərin dinamikasını və onların strukturunu, əmələ gələn dəyişiklikləri qiymətləndirməkdən ibarətdir.

Təhlil apardığımız Bakı Şərab-1 müəssisəsində torpaq, tikili və avadanlıqların mövcudluğu və hərəkətinin dəyişməsinə nəzərdən keçirək.

Cədvəl 1

2012-ci ilə olan əsas vəsaitlərin mövcudluğu, hərəkəti və dinamikasının təhlili(min man.)

Torpaq, tikili və avadanlıqlar (Əsas vəsaitlər)	İlin əvvəlinə	2012- ci il ərzində daxil olub		2012- ci il ərzində təsərrüfatdan çıxıb		İlin axırına qalıq	Daxil olmanın çıxışından artıqlığı və əksinə	Artım tempi, %-lə
		cəmi	o cümlədən işə salınıb	cəmi	o cümlədən ləğv edilib			
A	1	2	3	4	5	6	7	8
Sənaye istehsal təyinatlı əsas vəsaitlər	32842	365	365	147	57	33060	+219	100,7
Onların aktiv hissəsi	17439	345	345	131	41	17653	+214	101,2
Passiv hissəsi	15403	20	20	16	16	15408	+5	100,03
Digər sahələrin əsas istehsal fondları								
cəmi	32842	365	365	147	57	33060	+219	100,7

Cədvəldən görüldüyü kimi, təhlil apardığımız Bakı Şərab-1 ASC-də sənaye istehsal təyinatlı əsas vəsaitlər hesabat ilində 219 min manat, yaxud 0,7% artmışdır. Sənaye istehsal təyinatlı əsas vəsaitlərin aktiv hissəsi il ərzində 345 min manat, yaxud 1,2%, passiv hissəsi isə 20 min manat, yaxud 0,03 artmışdır.

Torpaq, tikili və avadanlıqların tərkibi və dinamikasının təhlilində əsas məqsəd müəssisə üzrə cəmi istehsal fondların aktiv hissəsi ilə passiv hissəsi arasındakı nisbəti, ayrı-ayrı qrupların strukturunun və hər bir qrupun xüsusi

çəkisinin hesabat dövründə dəyişməsinə müəyyən edib, qiymətləndirməkdən ibarətdir.

Müasir idarəetmə sistemində fondverimi əsas istehsal fondlarından istifadəni xarakterizə edən əsas göstəricidir. Fondverimi istehsal təyinatlı əsas fondların 1 manatına, yaxud min manatına məhsul istehsalının həcmi xarakterizə edən göstəricidir. Fondverimi göstəricisi müəssisənin topdan satış qiyməti ilə məhsulun dəyərini istehsal təyinatlı əsas fondların orta illik məbləğinə nisbəti kimi təyin edilir. Planlaşdırma, hesabat və təhlil işlərində fondverimi göstəricisi, bir qayda olaraq, istehsal təyinatlı bütün əsas vəsaitlər, yaxud onların aktiv hissəsi üzrə təyin və təhlil edilir.

«Bakı Şərab-1» zavodunda 2011-2012-ci illərdə fondverimi və fondtutumuna dair göstəricilər aşağıdakı analitik cədvəldə verilir.

Cədvəl 2

«Bakı Şərab-1» zavodunda fondverimi və fondtutumu göstəricilərinin təhlili

Göstəricilər	2011-ci ildə	2012-ci ildə	2011-ci ilə nisbətən kənarlaşma (+; -)
1. Müəssisənin topdan satış qiyməti ilə məhsul istehsalı, min manatla	17345,06 1	8148,459	-9196,602
2. Əsas istehsal fondlarının orta illik dəyəri, min man.	209	176	-33
3. Fondverimi, man. (1-ci sət.:2-ci sət.)	83,0	46,298	-36,702
4. Fondtutumu, man (2-ci sət.: 1-ci sət.)	1,205	2,116	+0,955

Analitik cədvəldə verilən məlumatlardan görüldüyü kimi, 2012-ci ildə əvvəlki illə müqayisədə əsas istehsal fondlarının orta illik məbləği $33 \times 100 : 209 = 15,79\%$ azalan şəraitdə ümumi məhsul istehsalının həcmi daha çox $9196,602 \times 100 : 17345,061 = 53,02\%$ azalmışdır.

Deməli, əsas istehsal fondlarının orta illik məbləğinin azalması ilə müqayisədə məhsul istehsalı $53,02:15,79=3,4$ dəfə çox azalmışdır. Məhsul istehsalının həcmninə, əvvəlki illə müqayisədə azalması bir tərəfdən əsas istehsal fondlarının azalması, digər tərəfdən mövcud əsas istehsal fondlarından əvvəlki illə müqayisədə istifadə olunması, iqtisadi dildə desək fondveriminin 83,00 manatadək 46,298 manatadək, yəni 36,702 man. azalmışdır.

Əgər hesabat ilində istehsalatdan mövcud olan istehsal fondlarından əvvəlki ildə nail olduğu səviyyədə istifadə olunsaydı hesabat ilində müəssisənin topdan satış qiyməti ilə məhsul istehsalının mümkün həcmi $83,0 \times 176 = 14608$ min man. olmuşdur.

Bu hesablama göstəricinin köməyi ilə əsas iki amilin məhsul istehsalının həcmninə keçən illə müqayisədə 9196,602 min man. azalmasına təsirini təyin etmək olar:

1. Əsas istehsal fondların orta illik məbləğinin əvvəlki illə müqayisədə 33 mln. man. azalması məhsul istehsalının $14608 - 17345,061 = -2737,061$ min man. azalmasına səbəb olmuşdur;

2. Mövcud əsas istehsal fondlarından əvvəlki illə müqayisədə pis istifadə olunması, başqa sözlə desək, fondveriminin 36,702 man. azalması məhsul istehsalının $8148,459 - 14608 = -6459,541$ min man. azalmasına səbəb olmuşdur.

Verilən məlumatlardan göründüyü kimi məhsul istehsalının azalması başlıca olaraq mövcud istehsal təyinatlı torpaq, tikili və avadanlıqlardan pis istifadə olunması ilə izah olunur. Belə ki, məhsul istehsalının azalmasının $6459,541 \times 100 : 9196,602 = 74,23$ faizi fondveriminin azalması, yəni istismarda olan əsas vəsait obyektlərindən əvvəlki illə müqayisədə pis istifadə hesabına olmuşdur.

Qeyri istehsal təyinatlı torpaq, tikili və avadanlıqlar isə istehsalda iştirak etmir, ancaq mədəni-məişətə və başqa təsərrüfat ehtiyaclarına xidmət edir. Qeyri-istehsal təyinatlı əsas vəsaitlərə ticarətdə və ictimai iaşədə mənzil –kommunal təsərrüfatlarında, məişət xidməti, sağlamlıq, maarif sahəsində istifadə olunan əsas

vəsaitlər aid edilir. «Bakı Şərab-1» ASC qeyri istehsal təyinatlı torpaq, tikili və avadanlıqlarla zəif təchiz olunmuşdur.

3.3 Torpaq, tikili və avadanlıqlardan (Əsas vəsaitlərdən) istifadənin iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsi yolları

Müəssisənin maddi-texniki bazası müəssisədə məhsuldar qüvvələrin bütün maddi elementlərinin, bütün istehsal vasitələrinin məcmuyundan ibarətdir. Maddi-texniki bazaya maddi-texniki ehtiyatlarla yanaşı, torpaq, tikili və avadanlıqlar da daxildir. Maddi-texniki ehtiyatlar ilə maddi-texniki baza arasında kəmiyyət və keyfiyyət xarakterli fərqlər mövcuddur. Maddi-texniki ehtiyatlardan fərqli olaraq, maddi-texniki bazanı müəyyən edərkən ön plana bütün istehsal vasitələrinin qarşılıqlı əlaqəsi və birliyi çıxır. Əgər istehsal vasitələrinin 1-2 xırda elementi belə çatışmırsa, bu birlik, ahəngdarlıq texnoloji prosesdə pozulur və digər elementlərin

kifayət qədər olmasına baxmayaraq maddi-texniki bazanın səviyyəsi aşağı düşür. Ona görə də maddi-texniki bazaya qiymət onun bütövlüyü, sistemliyi baxımından verilməlidir. Bütövlük əsasən texnoloji baxımdan formalaşdığı üçün maddi-texniki bazanın vəziyyəti texnoloji rejimə əməl olunma imkanları səviyyəsində xarakterizə edilir.

Maddi-texniki bazanı möhkəmləndirmək üçün onun bir-biri ilə əlaqəli bütün tərkib elementlərini texnoloji tələblərə uyğun nisbətlərdə inkişaf etdirmək, son məhsulun istehsal olunması və istehlakçılara çatdırılması prosesinin bütün mərhələlərində maddi-texniki aparat mexanizmində tarazlıq yaratmaq lazımdır.

Maddi-texniki bazanın mövcudluğunun əsas əhəmiyyəti istehsal prosesində fasiləyə yol vermədən ucuz və keyfiyyətli məhsul istehsalına nail olmaq, cari və gələcək dövr üçün konkret olaraq müəssisənin maddi-texniki resurslarının yaradılmasıdır. Maddi-texniki bazanın formalaşdırılması məhsul istehsalına başlamazdan əvvəl həyata keçirilməli və müasir texnologiyaya uyğun mütəmadi olaraq təkmilləşdirilməlidir. Sonrakı mərhələdə istehsal olunmuş məhsulun bazarda reallaşdırılması ilə əlaqədar maddi-texniki bazanın tərkib hissəsi kimi əlverişli nəqliyyat infrastrukturunun yaradılması vacibdir.

«Bakı Şərab-1» ASC-də maddi resurslar hesab edilən torpaq, tikili və avadanlıqlar, qısamüddətli aktivlərdən ibarət olub, müəssisənin maddi-texniki bazasını formalaşdırır. Onun tərkib hissəsinə - dəzghlar, avtomobillər və digər maşınlar və alətlər, müxtəlif elektrik avadanlıqları, rabitə vasitələri, müxtəlif təsərrüfat inventarları, tikililər, qurğular aiddir.

Məhsul istehsalının artırılması təsərrüfatların maddi-texniki bazasından, əsas istehsal fondundan və qısamüddətli aktivlərlə təmin edilməsindən əhəmiyyətli dərəcədə aslıdır. Materiallardan istifadə edilən «Bakı Şərab-1» ASC-də əsas istehsal fondlarının və material dövriyyə vəsaitlərinin tərkibini araşdırmışıq. Əsas istehsal fondlarının tərkibinə nəzər salsaq görürük ki, müqayisə olunan illərdə əsas istehsal fondlarının tərkibi genişləndirilməyərək sabit qalmışdır.

CƏDVƏL 3

«Bakı Şərab-1» ASC-də əsas istehsal fondunun quruluşu (manatla)

Göstəricilər	İllər	
	2011	2012
1.Binalar	13290	13290
2. Maşınlar və avadanlıqlar	5877	5877
onlardan: traktorlar	4077	4077
3.İş maşınları və avadanlıqlar	12322	12322
Onlardan: kombaynlar və digər maşınlar və alətlər	6976	6976
4.Ölçü və nizamlayıcı cihazlar, qurğular	4635	4635
5.Hesablama texnikası	430	430
Sair maşın və avadanlıqlar	1063	1063
6.Nəqliyyat vasitələri	4736	4736
İstehsal və təsərrüfat inventar alətləri	87	87

Eyni zamanda istehsalın genişləndirilməsi və onun iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsi digər tədbirlərlə yanaşı energetika ehtiyatlarından səmərəli istifadə edilməsindən əhəmiyyətli dərəcədə aslıdır. Energetika ehtiyatları «Bakı Şərab-1» ASC-nin maddi-texniki bazasını təşkil edir ki, onlardan səmərəli istifadə edilməsi mütləq təkmilləşdirilməlidir. Enerji ehtiyatları ilə təchiz edilmə səviyyəsi artdıqca məhsul vahidinə düşən əmək sərfi azalır. Bu azalma onun tərkibində əşyalaşmış əməyin xüsusi çəkisinin artması, canlı əməyin isə azalması hesabına baş verir.

Maddi-texniki bazanın digər tərkib hissəsini qısamüddətli aktivlər təşkil edir. Qısamüddətli aktivlərin tərkibinə əmək materialları, tikinti materialları, azqiymətli əşyalar, ləvazimatlar və s. aiddir.

İstehsal təyinatlı aktivlərdən istifadənin yaxşılaşdırılması və material təchizatı ilə əlaqədar məsariflərin azaldılması material tutumu göstəricisinin aşağı salınmasında əsas göstərici hesab edilir. Bu göstərici maddi-texniki resurslara çəkilən xərclərə qanət etməyə, bu sahədə materiallardan səmərəli istifadə olunmasına, israfçılığa yol verilməməyə, məhsulun material tutumunun azaldılmasına istifadə olunur.

«Bakı Şərab-1» ASC-də yanacaq, maşın və avadanlıqların təmiri üçün ehtiyat hissələrinə çəkilən məsariflər ilə əlaqədar olaraq material tutumu göstəricisinin aşağı salınması vacibdir. Bunun üçün mütərəqqi texnologiyanı tətbiq

etməklə yaranacaq əlavə xərclərin və digər kənarlaşmaların qarşısını almaq olar. Eyni zamanda istehsal fondlarından səmərəli istifadəni təmin edən amillərdən biri torpaq, tikili avadanlıqlar və qısamüddətli aktivlər arasında səmərəli nisbətənin yaradılmasıdır. Əsas istehsal fondlarından istifadənin iqtisadi səmərəsi göstəricilər sistemi vasitəsi ilə müəyyən edilir. Bu göstəricilər içərisində fondverimi və fondtutumu daha mühümdür. Fondverimi göstəricisi adətən ümumi məhsulun torpaq, tikili və avadanlıqların orta illik dəyərində olan nisbəti ilə müəyyən edilir :

$$F_v = \frac{\ddot{U}_m}{D_o}$$

Burada: F_v -fond verimi;

\ddot{U}_m - ümumi məhsulun dəyəri;

D_o - torpaq, tikili və avadanlıqların orta illik dəyəri.

Lakin «Bakı Şərab-1» ASC-də ümumi məhsul göstəricisi əvəzinə son məhsul, ümumi gəlir, xalis gəlir göstəricilərindən də istifadə olunur. Bu məqsədlə müvafiq göstəricilər ayrı-ayrılıqda torpaq, tikili və avadanlıqların orta illik dəyərində bölünür, konkret obyektə torpaq, tikili və avadanlıqların hər bir manatına nə qədər ümumi məhsul, son məhsul, ümumi gəlir və xalis gəlir düşməsi tapılır. Göstəricilərin hər biri fondverimini bir cəhətdən xarakterizə edərək ümumilikdə onun mahiyyətini aşkara çıxarır. Texnoloji prosesdə aralıq məhsul istehsalına üstünlük verilən halda ümumi məhsulun artması müşahidə olunur, lakin son məhsul artmır; yaxud ümumi məhsul xammal, material məsariflərini artırmaq hesabına artırsa, belə halda ümumi gəlir artmır və s. Deməli göstəricilərə sistem halında yanaşdıqda onlar tədqiq edilən mürəkkəb ictimai-iqtisadi hadisəni müxtəlif cəhətlərdən səciyyələndirərək bizdə daha düzgün təsəvvür yaradır.

Cədvəl 4

«Bakı Şərab-1» ASC-də əsas vəsaitlərin fondverimi göstəricilərinin təhlili

Göstəricilər	2011-ci ildə	2012-ci ildə	2012-ci ildə 2011-ci ilə nisbətən kənarlaşma	
			Məbləğ	Faiz
1. Müəssisənin topdansaş qiyməti ilə məhsul istehsalı mln. manat	1734506 1	814845 9	- 919660 2	-53,02
2. Əsas vəsaitlərin (fondların) orta illik məbləği mmln. manat				
a) İlk dəyəri ilə	209	176	-33	-15,79
b) Qalıq dəyəri ilə	66,436	66,234	-0,202	-0,10
3. Fondverimi				
a) İlk dəyəri ilə	82,99	46,30	-36,69	-44,21
b) Qalıq dəyəri ilə	261,079	122,651	- 138,428	-53,02

Verilən məlumatlardan görüldüyü kimi hesabat ilində fondverimi əvvəlki ilə müqayisədə əsas istehsal fondlarının ilk dəyərinə görə hesablamada da 36,69 manat yaxud 44,21% azaldığı halda qalıq dəyərinə görə hesablamada daha çox, 138,428 manat, yaxud 53,02% azalmışdır.

İndi də əsas istehsal fondlarının ilk dəyəri ilə və qalıq dəyəri ilə orta illik məbləğlərinin və bu məbləğlərə görə hesablanan fondveriminin əvvəlki ilə nisbətən dəyişilməsinin məhsul istehsalının həcminə təsirini hesablayaq.

I. İlk dəyəri ilə orta illik məbləğinə görə hesablamada:

2012-ci ildə əsas vəsait obyektlərindən 2011-ci ildə istifadə səviyyəsinə görə istifadə edilsəydi, məhsul istehsalının mümkün həcmi $176 \times 82,99 = 14606,24$ mln man. olardı. Buradan da:

1. Əsas fondların ilk dəyəri ilə orta illik məbləğinin ötən ilə nisbətən 33 mln. man. yaxud 15,79% azalması məhsul istehsalı həcmının $14606,24 - 17345,061 = -2738,821$ mln. man. azalmasına səbəb olmuşdur.

2. Fondveriminin ötən illə müqayisədə 36,69 man. yaxud 44,21% azalması nəticəsində məhsul istehsalının ümumi həcmi $8148,459-14606,24 = - 6457,781$ mln. man. azalmışdır.

İki amilin təsirinin cəmi $(-2738,821)+(-6457,781) = - 9196,602$ mln. man. olur.

Yaxud balans bərabərliyi:

$$8148,459-17345,061 = (-2738,821)+(-6457,781);$$
$$-9196,602 \text{ mln. man.} = - 9196,602 \text{ mln. man.}$$

Deməli, hesablamalar düzdür.

II. Qalıq dəyəri ilə orta illik məbləğinə görə hesablamada:

Hesabat ilində yararlılığı nəzərə almaqla əsas vəsait obyektlərindən keçən ildəki kimi istifadə edilsəydi məhsul buraxılışının mümkün həcmi $261,079 \times 66,234 = 17292,306$ mln. man. olardı.

Buradan da:

1. Əsas vəsaitlərin qalıq dəyəri ilə orta illik məbləğinin ötən ilə nisbətən 0,202 mln. man. yaxud 0,10% azalması nəticəsində məhsul istehsalının həcmi $17292,306-17345,061 = - 52,755$ mln. man. azalmışdır.

2. Hesabat ilində onlardan istifadənin əvvəlki ilə nisbətən pisləşməsi, yəni fondveriminin 138,428 man. azalması nəticəsində məhsul buraxılışı $8148,459-17292,306 = 9143,847$ mln. man. azalmışdır.

İki amilin təsirinin cəmi $(-52,755)+(-9143,847) = -9196,602$ mln. man. olur.

Yaxud balans bərabərliyi: $8148,459-17345,061 = (-52,755)+(-9143,877);$
 $-9196,602 \text{ mln. man.} = - 9196,602 \text{ mln. man.}$ Deməli, hesablamalar düzdür.

Hesablamalardan göründüyü kimi əsas vəsaitlərin ilk dəyəri ilə orta illik məbləğinə görə hesablamalarda onlardan ötən illə müqayisədə pis istifadə olunması nəticəsində məhsulun həcmi 6457,781 mln. man. azalan halda qalıq dəyəri ilə hesablamada daha çox 9143,847 mln. man. azalmışdır.

Birinci üsulla hesablamada azalmanın $-6457,781 \times 100 : 9196,602 = - 70,22$ faizi, ikinci üsulla hesablamada isə $-9143,847 \times 100 : 9196,602 = -99,43$ faizi əsas fondlardan istifadənin pisləşməsi hesabına azalmanın payına düşür.

Fondtutumu göstəricisi əsas istehsal fondlarının orta illik dəyərini ümumi məhsulun dəyərinə bölməklə tapılır :

$$F_t = \frac{D_e}{\ddot{U}_m}$$

Burada : F_t -fondtutumu;

D_e -əsas istehsal fondlarının orta illik dəyəri;

\ddot{U}_m - ümumi məhsulun dəyəri.

O, 1 manat ümumi məhsula düşən əsas vəsaitlərin dəyərini göstərir. Müasir şəraitdə 1 manat son məhsula və xalis məhsula düşən əsas istehsal fondlarının dəyərini hesablamaqla da fondlardan istifadəyə qiymət vermək olar.

Fondtutumu – istehsal edilmiş məhsulun hər vahidinə düşən əsas istehsal fondlarının (əsas kapitalın) dəyəridir. Fondtutumu əsas istehsal fondlarının balans dəyəri üzrə (köhnəmə nəzərə alınmadan) həm orta illik göstərici kimi, həm də müvafiq ilin sonu üçün hesablanır. Bu halda makroiqtisadi səviyyədə ümumi daxili məhsul (ÜDM) və istehsal edilmiş milli gəlir barədə məlumatlardan, sahələr səviyyəsində isə ümumi, əmtəlik və xalis məhsul barədə məlumatlardan istifadə edilir. Məhsulun fondtutumunun iki növü fərqləndirilir - birbaşa fondtutumu və tam fondtutumu. Birbaşa fondtutumu müəyyən sahənin əsas fondlarının istehsalın pul ifadəsində həcminə nisbətidir. Onun qiyməti istehsalın və tətbiq edilən əmək vasitələrinin spesifikliyindən, buraxılan məhsulun və qiymətyaranmanın xarakterindən asılıdır. Adətən, hasilat sənayesində, elektrik və istilik enerjisi istehsalında birbaşa fondtutumu ən yüksək, yüngül və yeyinti sənayesi sahələrində isə ən aşağı olur. Tam fondtutumu həm müəyyən sahənin məhsullarının istehsalı ilə bilavasitə məşğul olan əsas fondların, həm də qonşu sahələrdə fəaliyyət göstərən, bu sahənin məhsullarının istehsalında dolayı yolla iştirak edən fondların məcmusudur.

Fondtutumu - əsas fondlardan istifadənin səmərəliliyinin mühüm göstəricisidir. Onun azalması ictimai istehsalın səmərəliliyinin artmasına dəlalət edir, çünki eyni məhsulun hazırlanması əsas vəsaitlərin daha az sərfi ilə təmin edilir, əsaslı vəsait qoyuluşlarına qənaət olunur. Bundan ötrü istehsal güclərinin artırılmasının ən mütərəqqi istiqamətləri həyata keçirilməlidir. Bu istiqamətlər arasında fəaliyyətdə olan müəssisələrin əsaslı şəkildə yenidən qurulması və onların texniki təchizatının yeniləşdirilməsi, istehsal güclərinin hər vahidinə düşən maşın və avadanlıqların dəyərinin aşağı salınması, onların işinin növbəliliyinin artırılması, boşdayanmaların azaldılması və istehsal aparatının strukturunun və onlardan istifadənin yaxşılaşdırılması tədbirləri, fondtutumuna nisbətən əks kəmiyyət olan fondveriminin artırılması xüsusi yer tutur.

Bakı Şərab-1 müəssisəsində fondverimi və fondtutumu göstəricilərini ümumi məhsula görə daha çox hesablayırlar. Torpaq, tikili və avadanlıqlardan istifadənin iqtisadi səmərəliliyinin ümumiləşdirici göstəricisi kimi məcmu fondların orta illik dəyərinə düşən mənfəətin faizlə nisbəti göstəricisini (mənfəət norması) hesablamaq olar :

$$Mn = \frac{M}{E_f + D_f} \times 100$$

Burada : M_n -mənfəət norması, faizlə;

M -mənfəət, manatla;

E_f və D_f - müvafiq olaraq məcmu fondların orta illik dəyəri, manatla.

Torpaq, tikili və avadanlıqlardan istifadənin iqtisadi səmərəliliyini əsas istehsal fondlarının ödənilmə müddəti (Torpaq, tikili və avadanlıqların orta illik dəyəri ilə normalaşdırılan qısamüddətli aktivlərin dəyərinin cəminin xalis gəlirə olan nisbəti) və çevrilmiş məsariflərin həcmi göstəriciləri vasitəsilə də müəyyənləşdirmək mümkündür.

Torpaq, tikili və avadanlıqlardan istifadənin əlavə göstəricilərinə torpaq sahəsi vahidindən, istehsal edilən ümumi məhsul, əmtəəlik məhsul (son məhsul), maşınların illik məhsuldarlığı, istehsal binalarından istifadə səviyyəsi və s. daxil edilir. Fondla təmin olunma Torpaq, tikili və avadanlıqların orta illik dəyərinin torpaq sahəsinə nisbəti ilə hesablanır :

$$F_t = \frac{D_e}{S_e}$$

Burada : F_t - müəssisələrin fondtəminatı;

D_e - əsas istehsal fondlarının dəyəri;

S_e - torpaq sahəsi.

Fondla təchiz olunma (əməyin fondla silahlanması) torpaq, tikili və avadanlıqların orta illik dəyərinin işçilərin orta illik sayına nisbəti ilə hesablanır :

$$F_t = \frac{D_e}{E_i}$$

Burada : F_t - fondla təchiz olunma;

D_e - torpaq, tikili və avadanlıqların orta illik dəyəri;

E_i - işçilərin orta illik sayı.

Torpaq, tikili və avadanlıqlardan səmərəli istifadə edilməsinə təsir göstərən amillərdən biri onların strukturunun təkmilləşdirilməsidir. Torpaq, tikili və avadanlıqların strukturunun təsərrüfatın istehsal istiqamətinə uyğun gəlməsi vacib məsələdir. Lakin son vaxtlar Azərbaycanda təsərrüfatların istehsal istiqaməti torpaq, tikili və avadanlıqların strukturuna nisbətən daha tez dəyişdirilir və nəticədə bunlar arasında uyğunsuzluq yaranır. Torpaq, tikili və avadanlıqların tərkibində olan çatışmazlıqlardan biri də müxtəlif istifadə təyinatlı fondlar arasında

nisbətın pozulmasıdır. Məsələn, avadanlıqların sayına və tərkibinə münasib nisbətdə maşınlar olmadıqda avadanlıqların səmərəli aqreqlaşdırılması işi pozulur. Əgər avtomobillərin sayının artması yol təsərrüfatının inkişafı ilə uyğunlaşdırılmırsa, onda hərəkət sürətinin azalması hesabına onlara tələbat artır, yük daşınması işləri bahalaşır.

Torpaq, tikili və avadanlıqların strukturu onların tərkibinə daxil olan ayrı-ayrı elementlərin dəyərinin torpaq, tikili və avadanlıqların cəminə faizlə olan nisbəti ilə müəyyənləşdirilir. Torpaq, tikili və avadanlıqların tərkibinin 64,8%-i binalar, qurğular və ötürücü mexanizmlərdən; 6,7%-i güclü maşınlar və avadanlıqlardan; 8,9%-i iş maşınları və avadanlıqlardan; 3,6%-i nəqliyyat vasitələrindən və 3,3%-i sair vasitələrdən ibarətdir.

Əsas istehsal vasitələri sahəvi və texnoloji strukturlara ayrılır. Sahəvi struktur, vasitələrin ümumi dəyərində əsas istehsal vasitələrinin xüsusi çəkisini əks etdirir. Texnoloji struktur - konkret qrupun tərkibinə texnoloji əlamətlərinə görə müxtəlif əsas istehsal vasitələri payları yaxud, ayrı-ayrı növləri ilə xarakterizə olunur.

Əsas istehsal vasitələrinin strukturu iqtisadi və təbii amillərdən asılıdır. Əsas istehsal vasitələrinin strukturuna müəssisələrin ixtisaslaşması böyük təsir göstərir. Əsas istehsal vasitələrinin strukturuna müəssisələrin əsas növ məhsullarının satışı və maddi-texniki təminatı məntəqələrindən uzaqlığı təsir göstərir. Təcrübə göstərir ki, satış yerlərindən uzaq yerləşən təsərrüfatların əsas istehsal vasitələrinin strukturunda nəqliyyat vasitələrinin payı artır. Əsas istehsal vasitələrinin strukturuna mühüm təsiri təbii-iqlim amilləri göstərir. Belə ki, cənub regionlarında istehsal tikililər daha yüngülləşmiş tipli və az maddi-pul xərcli olurlar. Bu səbəbdən onlar əsas istehsal vasitələrinin strukturunda aşağı xüsusi çəkiyə malikdirlər.

Nəticə və təkliflər

Torpaq, tikili və avadanlıqlar «Bakı Şərab-1» ASC-də təsisçilərdən pay qoyuluşu şəklində, digər müəssisə və şəxslərdən pulla alınması, yaxud şəxslərdən əvəzsiz əldə olunması, uzunmüddətli icarəyə götürülməsi və ya müəssisənin özü tərəfindən istehsal olunması və s. üzrə daxil ola bilər. Torpaq, tikili və avadanlıqların müəssisə əmlakına daxil olması zamanı 113 «Torpaq, tikili və avadanlıqlarla bağlı məsrəflərin kapitallaşdırılması» hesabında əks edilir. Torpaq, tikili və avadanlıqların istismara verilməsi zamanı onların ilkin dəyəri formalaşır və 111 «Torpaq, tikili və avadanlıqlar» hesabında əks edilir.

«Bakı Şərab-1» ASC-də torpaq, tikili və avadanlıqların uçotu ilə bağlı aşağıdakı nəticələr əldə olundu:

1. Müəssisənin torpaq, tikili və avadanlıqları mühasibat uçotu və hesabatında ilkin dəyəri ilə, yəni onların alınmasına, quraşdırılmasına və hazırlanmasına çəkilən faktiki xərc məbləğində əks etdirilir. Öz mülkiyyətində olan torpaq sahələrindən başqa, torpaq, tikili və avadanlıqların ilkin dəyəri onlar yenidən qiymətləndirildikdə, yenidən qurulduqda, onlarda yeni tikinti işləri aparıldıqda, onlara yeni avadanlıqlar quraşdırıldıqda və onların müvafiq obyektləri qismən ləğv edildikdə dəyişdirilə bilər.

2. Öz mülkiyyətində olan torpaq sahələrindən başqa, müəssisənin torpaq, tikili və avadanlıqların dəyərində istismar müddəti ərzində qanunvericiliklə müəyyən edilmiş normalarla köhnəlmə (amortizasiya) hesablanıb istehsal (tədavül) xərclərinə daxil edilir.

3. Torpaq, tikili və avadanlıqların yığılmış köhnəlmə məbləği uçot və hesabatda ayrıca əks etdirilir.

4. Torpaq, tikili və avadanlıqların satışı və s. xaric olması hallarında bu əməliyyatlar üzrə gəlir, yaxud zərər müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrinə aid edilir.

«Bakı Şərab-1» ASC-də torpaq, tikili və avadanlıqların uçotuna dair aşağıdakı təklifləri vermək olar:

1. Əvəzsiz daxil olan torpaq, tikili və avadanlıqlar üzrə əməliyyatlar ekspertiza edilən zaman daxil olmuş torpaq, tikili və avadanlıqların müəssisə üçün əhəmiyyətlik dərəcəsi qiymətləndirilməli və onun vaxtlı-vaxtında uçota alınmasına diqqət yetirilməlidir.

2. Bir qayda olaraq torpaq, tikili və avadanlıqlar cari ilin sonuna inventarlaşdırıldıqda uçotdan kənar qalmış vəsaitlər aşkar olunarsa, onlar yenidən qiymətləndirilib təsərrüfata daxil edilməli və bu barədə mühasibat yazılışları aparılmalıdır.

3. İcarəçi icarəyə götürülmüş torpaq, tikili və avadanlıqların icarə qiymətini faktiki bazar qiymətləri ilə müqayisə etməlidir. Bu yolla süni qiymət artımını müəyyən etmək olar.

4. Sahibkar torpaq, tikili və avadanlıqların köhnəlmə və amortizasiya ayırmalarının düzgün uçota alınmasına diqqət yetirməlidir.

5. Torpaq, tikili və avadanlıqların bərpası və təmiri ilə bağlı əməliyyatlar yoxlanılan zaman bir sıra vacib amillər, o cümlədən torpaq, tikili və avadanlıqların təmirinə dair ilkin sənədin - qüsurlu aktının olması və bu qüsurlu aktına əsasən əsas vəsaitlərin əsaslı və cari təmirinə çəkilən xərclərin xərc smetasına olan məsrəflər, yerinə yetirilmiş təmir bərpa işlərinə çəkilən məsrəflərin düzgün sənədləşdirilməsi və bu xərclərin aidiyyəti üzrə mühasibat yazılışlarının tərtib edilməsi diqqət mərkəzində olmalıdır.

6. Qeyd etmək lazımdır ki, torpaq, tikili və avadanlıqların ahəngdar işləməsi müvafiq olaraq onların vaxtlı-vaxtında təmiri və profilaktika işlərindən asılıdır. Sahibkar əsaslı və cari təmirin vaxtlı-vaxtında lazımı səviyyədə aparılmasını və bu təmirin keyfiyyətini qiymətləndirmək üçün mütəxəssis köməyindən istifadə edə bilər.

7. Bakı Şərab-1 ASC-nin balansına nəzər saldıqda görürük ki, torpaq, tikili və avadanlıqların tərkibində aktiv hissənin payı, passiv hissəsinin payından daha azdır. Bu da son nəticədə itirilən iqtisadi səmərəyə səbəb olur. Bu səbəbdən də passiv hissənin payı artırılmalıdır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. «Mühasibat uçotu haqqında» Azərbaycan Respublikasının qanunu. Bakı 2004
2. «Torpaq, tikili və avadanlıqlar üzrə» kommertiya təşkilatları üçün 7№-li Milli Mühasibat uçotu standartı
3. Kommertiya təşkilatları üçün 7№-li MMUS-un tətbiqi üzrə şərhlər və tövsiyyələr
4. «Torpaq, tikili və avadanlıqlar» adlı 16 №-li Mühasibat Uçotunun Beynəlxalq Standartı
5. «Satış üçün saxlanılmış uzunmüddətli aktivlər və dayandırılmış əməliyyatlar» adlı 5 №-li Maliyyə Hesabatının Beynəlxalq Standartı
6. Gəlirdən çıxılmalı olan təmir xərclərinin mühasibat uçotunda əks olunmasına dair Təlimat
7. Qəzənfər Ə. Abbasov «Mühasibat uçotunun nəzəriyyəsi»
8. Qəzənfər Ə. Abbasov, Sifariz M. Səbzəliyev və i.a «Mühasibat (maliyyə) hesabatı» Bakı 2003
9. Akif Musayev, məqalə : «Əsas vəsaitlər» www.vergiler.az
10. Qulu Soltanov, məqalə : «Torpaq, tikili və avadanlıqların mədaxili» www.vergiler.az
11. Mehdi Babayev, məqalə : «Əşyaların yenidən qiymətləndirilməsi» www.vergiler.az
12. www.muhasib.az
13. www.vergiler.az
14. www.ilkaddimlar.com
15. www.maliyye.gov.az
16. serp.sinam.net
17. www.mks.az

18. www.muhasibat.wordpress.com